

บทที่ 2

วรรณกรรม แนวคิดและทฤษฎีที่เกี่ยวข้อง

การทบทวนวรรณกรรม แนวคิดและทฤษฎี เพื่อใช้เป็นพื้นฐานในการทำความเข้าใจถึงเงื่อนไขที่ก่อให้เกิดการรวมกลุ่มของชุมชนในระดับรากหญ้า ในการเคลื่อนไหวตอบสนองต่อการใช้นโยบายการจัดการทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมของรัฐ ผู้ศึกษาได้กำหนดประเด็นการค้นคว้าออกเป็น 3 ประเด็น คือ

ประเด็นแรก ความขัดแย้งในการเข้าถึงทรัพยากร ตามแนวคิดนิเวศวิทยาการเมือง (Political Ecology) เพื่อใช้เป็นพื้นฐานการอธิบายให้เห็นเหตุการณ์ที่เป็นสาเหตุนำไปสู่การรวมกลุ่มในชุมชน เพื่อทำการเคลื่อนไหวต่อต้าน

ประเด็นที่สอง การรวมกลุ่มของชุมชนตามแนวคิดเศรษฐกิจศีลธรรม (Moral Economy) เพื่ออธิบายบริบทของชุมชน ที่เป็นเงื่อนไขของการร่วมมือกันของชาวบ้าน เมื่อมีเหตุการณ์ใด ๆ เกิดขึ้น

ประเด็นที่สาม วรรณกรรมที่เกี่ยวข้องกับการรวมกลุ่ม และการต่อต้านในระดับรากหญ้า เพื่อทำความเข้าใจถึงเงื่อนไขอื่น ๆ ที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับการรวมกลุ่ม นอกเหนือไปจากเงื่อนไขตามแนวคิดเศรษฐกิจศีลธรรมที่ใช้เป็นแนวคิดหลักในการศึกษาและแสดงให้เห็นภาพของขบวนการเคลื่อนไหวทางสิ่งแวดล้อมในระดับรากหญ้า

2.1 ความขัดแย้งในการเข้าถึงทรัพยากรตามแนวคิดนิเวศวิทยาการเมือง (Political Ecology)

แนวคิดนิเวศวิทยาการเมือง เป็นแนวคิดที่มุ่งวิเคราะห์สาเหตุของปัญหาสิ่งแวดล้อมที่นอกเหนือไปจากการวิเคราะห์ของนักสิ่งแวดล้อมกระแสหลัก ที่เชื่อมโยงปัญหาทรัพยากรไว้กับปัจจัยทางด้านประชากร เช่น การเพิ่มขึ้นของประชากร (overpopulation) การขาดความตระหนักและความไม่รู้หนังสือของประชากร โดย Blaikie and Brookfield (1987) ได้เสนอว่าสาเหตุที่แท้จริงของปัญหาสิ่งแวดล้อมประการหนึ่ง เกิดจากความล้มเหลวของการบริหารงานของรัฐ ที่มีเป้าหมายเพื่อพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมบนฐานของระบบทุนนิยม ซึ่งมีส่วนผลักดันให้รัฐตกเป็นเครื่องมือของชนชั้นนำทางเศรษฐกิจเพื่อเข้ามาหาผลประโยชน์จาก

ทรัพยากรธรรมชาติ ที่รัฐประกาศเป็นเจ้าของและทำหน้าที่ดูแลรักษา นอกจากนั้นแล้วรัฐยังใช้อำนาจเข้ามากดดันการทำกินของกลุ่มชนผู้อยู่ชายขอบของสังคม (marginal group) โดยอาศัยมาตรการทางกฎหมายไม่ว่าจะเป็นนโยบาย ด้านภาษี นโยบายเรื่องที่ดิน รวมทั้งนโยบายทางสิ่งแวดล้อม ซึ่งนำไปสู่ความไม่มั่นคงในการดำรงชีวิตของชุมชนและก่อให้เกิดความขัดแย้ง รวมทั้งปัญหาความเสื่อมโทรมของทรัพยากร โดยเฉพาะในประเทศโลกที่สาม ซึ่งในประเด็นนี้ Bryant (1992) ระบุว่าเนื่องจากพลเมืองส่วนใหญ่ของประเทศเหล่านี้ ยังคงต้องอาศัยทรัพยากรธรรมชาติที่มีภายในประเทศเพื่อการดำเนินชีวิต จึงมีแนวโน้มว่าจะได้รับผลกระทบจากการพัฒนาของรัฐ โดยไม่มีอำนาจในการเรียกร้องผลประโยชน์และสิทธิที่สูญเสียไปจากกรณีดังกล่าว เช่นเดียวกับกับงานศึกษาของ Rigg (1995) เกี่ยวกับปัญหาการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในไทย ซึ่งมีสาเหตุเนื่องมาจากขบวนการเร่งพัฒนาความเจริญทางเศรษฐกิจของรัฐ ที่นำไปสู่ความแตกต่างทางเศรษฐกิจและสังคม (socio-economic differentiation) ตลอดจนสิทธิในการเข้าถึงทรัพยากร ทั้งภายในท้องถิ่นระหว่างชาวบ้านผู้ยากไร้และผู้มีอิทธิพลในชุมชนหรือ ในระดับภูมิภาคระหว่างชุมชน ชาวบ้านกับผู้เข้ามาฉวยโอกาสจากภายนอก ซึ่ง Rigg อ้างว่าทั้งสองกรณีผู้ที่เสียประโยชน์ล้วนเป็นชาวบ้านผู้ด้อยโอกาสทั้งสิ้น ดังนั้นตามแนวคิดนิเวศวิทยาการเมือง จึงสรุปได้ว่านโยบายของรัฐที่อยู่ภายใต้อิทธิพลของระบบตลาดในปัจจุบัน มักก่อให้เกิดปัญหาขัดแย้งในรูปการแย่งชิงกันจัดการทรัพยากรในท้องถิ่นนั้น ๆ

สำหรับกรณีปัญหาการจัดการทรัพยากรป่าไม้ Anan (1997) ได้สรุปจากการศึกษาบริเวณพื้นที่ป่าภาคเหนือตอนบนของประเทศไทย ถึงนโยบายการพัฒนามนที่สูงของรัฐ ซึ่งมีความสัมพันธ์กับระบบตลาด ในรูปการผลักดันให้ชุมชนชาวเขาในที่สูงเปลี่ยนแปลงระบบการผลิตทางการเกษตรแบบยังชีพไปสู่การผลิตเพื่อขาย โดยการส่งเสริมการปลูกพืชเมืองหนาวเพื่อยกระดับรายได้และสร้างระบบการเกษตรบนพื้นที่ถาวร เนื่องจากรัฐเชื่อว่าสาเหตุประการหนึ่งของความเสื่อมโทรมของป่าไม้เกิดจากความยากจนและการเปิดพื้นที่ป่า เพื่อการทำไร่หมุนเวียนของชุมชนบนที่สูงนั่นเอง ซึ่ง Anan ชี้ว่าวิธีการและความเชื่อดังกล่าวเป็นสิ่งที่ผิดและยังมีส่วนทำให้ไม่สามารถแก้ไขปัญหาการลดลงของพื้นที่ป่าไม้ได้ รวมทั้งสรุปว่านโยบายของรัฐมีวัตถุประสงค์บางส่วนเพื่อมุ่งขยายอำนาจการปกครอง ผ่านการกำหนดขอบเขตในพื้นที่ป่า (territorialization) เช่นเดียวกับการอธิบายของ Vandergeest and Peluso (1995) ว่าเป็นวิธีการเข้าอ้างสิทธิในพื้นที่ป่าของรัฐ เพื่อให้เกิดความชอบธรรมในการควบคุมทรัพยากรและกิจกรรมของชุมชนภายในพื้นที่ป่านั้น ๆ โดยส่งผลให้อำนาจรัฐสามารถเข้าครอบครองพื้นที่และประชากรได้กว้างยิ่งขึ้น

บวรศักดิ์ อุวรรณโณ (2536) ได้ตั้งข้อสังเกตเชิงกฎหมายว่ามาตรการการจัดการป่าไม้รูปแบบต่าง ๆ ของรัฐ มักไม่สอดคล้องกับสภาพความเป็นจริงของชุมชนในการเข้าถึงทรัพยากรในรูปของสิทธิชุมชน ซึ่งไม่ได้หมายถึงการเป็นสิทธิเพียงของใครคนใดคนหนึ่งหรือของรัฐเอง แต่ทุกคนมีสิทธิใช้และจัดการทรัพยากรในชุมชนของตนอย่างเท่าเทียมกัน ต่างจากมุมมองของรัฐที่เห็นว่าทรัพยากรป่าไม้เป็นสมบัติของชาติที่รัฐมีสิทธิเป็นเจ้าของและจัดการ จึงส่งผลให้นโยบายของรัฐมีผลกระทบต่อชุมชนและนำไปสู่ความขัดแย้ง โดยมีพื้นฐานอยู่บนเรื่องของสิทธิการใช้ประโยชน์นั่นเอง ซึ่ง Vandergeest (1996a) ได้สรุปลักษณะการไม่เชื่อประโยชน์ในระดับปัจเจกบุคคลของสิทธิชุมชน ว่าเป็นอุปสรรคต่อการพยายามผลักดันสิทธิชุมชนในรูปพระราชบัญญัติป่าชุมชนให้เกิดการยอมรับในประเทศไทย แม้จะใช้ความพยายามและระยะเวลาอันยาวนานแล้วก็ตาม แต่อย่างไรก็ดี Vandergeest (1996b) พบว่าสิทธิชุมชนได้มีปรากฏอยู่ในบางประเทศ โดยเฉพาะประเทศที่มีการตั้งถิ่นฐานของชุมชนในพื้นที่ป่า เช่น ประเทศมาเลเซีย อินโดนีเซีย อินเดียและพม่า ซึ่งได้รับการยอมรับจากรัฐและถูกนำเข้ามาพิจารณาเพื่อร่างนโยบายป่าไม้ในรูปของ "สิทธิตามประเพณี"

นอกจากนั้นแล้วจากงานศึกษาของ Peluso (1993) ได้อธิบายปัญหาความขัดแย้งจากมาตรการการจัดการทรัพยากรป่าไม้ของรัฐโดยเฉพาะในประเทศโลกที่สามว่าถูกครอบงำด้านนโยบายสิ่งแวดล้อมจากองค์กรอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมโลกที่อยู่บนอุดมการณ์ของกลุ่มสิ่งแวดล้อมนิยม (environmentalism) ที่มุ่งรักษาสภาพธรรมชาติ พันธุ์พืชและสัตว์ป่า โดยการสนับสนุนเงินทุนในการดำเนินนโยบายการอนุรักษ์ ภายได้ข้อตกลงที่กำหนดขึ้นอย่างเป็นทางการและเป็นที่ยอมรับตามกระแสการอนุรักษ์ โดยไม่ใส่ใจต่อการแก้ไขปัญหาความเป็นอยู่ของชุมชนดั้งเดิมที่ได้รับผลกระทบ นอกจากนั้นแล้วเงื่อนไขการอนุรักษ์ดังกล่าว ยังสร้างความ ขอบธรรมให้แก่รัฐในการเข้าควบคุมและปราบปรามความขัดแย้งที่เกิดขึ้น

ดังนั้นการจัดการป่าไม้ของรัฐ โดยใช้อำนาจควบคุมทรัพยากรป่าไม้เพื่อรวมสิทธิการใช้ประโยชน์ให้อยู่ภายใต้การตัดสินใจของรัฐดังกล่าว ไม่ว่าจะเกี่ยวข้องกับระบบตลาดหรือการสนับสนุนจากองค์กรระหว่างประเทศ รวมทั้งความพยายามขยายอำนาจการปกครองของรัฐสู่พื้นที่ป่า จึงมีส่วนเชื่อมทับกับสิทธิโดยพฤตินัยของชุมชน ที่จะนำไปสู่ปัญหาความขัดแย้งระหว่างรัฐและชุมชน ซึ่งกนกศักดิ์ แก้วเทพ และปราณี ขัตติยศ (2540) เห็นว่าสาเหตุความไม่เสมอภาคจากความไม่เป็นธรรมในการวางนโยบายของรัฐดังกล่าว จะเป็นประเด็นผลักดันให้เกิดการรวมตัวของชาวบ้านเพื่อเคลื่อนไหวต่อต้าน (resistance) การทำงานของรัฐ

ซึ่งเป็นวิธีการหนึ่งในการหาโอกาสเข้ามาจัดการทรัพยากรและเรียกร้องสิทธิการใช้ประโยชน์อย่าง
ที่ตนควรจะได้รับ

สำหรับกรณีตัวอย่างการรวมกลุ่มเคลื่อนไหวต่อต้าน ที่เกิดขึ้นบนความขัดแย้งจาก
การประกาศเขตอุทยานแห่งชาติ ได้แก่ งานศึกษาของ Chusak (1996) ซึ่งเสนอให้เห็นถึง
การรวมตัวกันของชาวบ้าน เพื่อแก้ไขความขัดแย้งจากการใช้มาตรการการขยายพื้นที่อนุรักษ์ใน
พื้นที่ป่าไม้ภาคเหนือของไทย ที่มีผลต่อการเข้าถึงทรัพยากรตามประเพณีของชาวบ้านในเขตป่า
เนื่องจากการกำหนดเขตพื้นที่อุทยานฯ โดยอาศัยเครื่องมือทางภูมิศาสตร์ และการทำแผนที่สมัย
ใหม่ของรัฐ ขาดการสำรวจข้อมูลภาคสนาม ซึ่งสามารถแสดงให้เห็นจุดที่ตั้งของหมู่บ้านและ
พื้นที่ทำกินของชุมชน ดังนั้นจึงเป็นสาเหตุให้เกิดการชอนทับของที่ดิน ที่นำไปสู่ความขัดแย้ง
และ การรวมกลุ่มต่อต้านในเวลาต่อมา

เช่นเดียวกันกับการรวมกลุ่มของชุมชนบนความขัดแย้ง ที่เกิดขึ้นจากการประกาศ
เขตอุทยานแห่งชาติในประเทศด้อยพัฒนาอื่น ๆ อาทิเช่น กรณีความขัดแย้งในประเทศแทนซาเนีย
จากการศึกษาของ Neumann (1992) โดยมีสาเหตุจากการใช้มาตรการการอนุรักษ์ที่รัฐถือว่าเป็น
วิธีการสงวนชีวิต พืชพรรณ สัตว์ป่า ซึ่งสามารถแสดงถึงการต่อสู้เพื่อรักษาศีลธรรม (moral
struggle) ที่มีต่อสิ่งมีชีวิตอื่นได้ แต่อย่างไรก็ตามมาตรการการกำหนดพื้นที่อนุรักษ์นี้ยังขาดการ
รักษาศีลธรรมที่มีต่อชนพื้นเมือง ในแง่ของสิทธิการเข้าถึงทรัพยากรตามประเพณี จึงก่อให้เกิด
การอพยพผู้คนท้องถิ่น รวมถึงการเปลี่ยนแปลงรูปแบบการใช้ที่ดิน ที่นำไปสู่ความสูญเสีย
วิถีการดำรงชีวิต (livelihood) จนกดดันให้ชุมชนรวมกลุ่มเพื่อเคลื่อนไหวตอบโต้ความไม่เป็น
ธรรมดังกล่าว และจากการศึกษาของ Peluso (1993) ในพื้นที่ประเทศเคนยา ซึ่งอธิบายภาพ
ความกดดันที่นำไปสู่การรวมกลุ่มของชนพื้นเมืองจากการประกาศเขตอุทยานฯ เพื่อนำพื้นที่ป่ามา
พัฒนาเป็นแหล่งนันทนาการสำหรับกลุ่มอนุรักษ์นิยม โดยใช้มาตรการการขับไล่ชนพื้นเมืองออก
จากพื้นที่ป่าที่อยู่อาศัยและกีดกันการเข้าทำกิน จึงก่อให้เกิดความขัดแย้งและการเคลื่อนไหวของ
ชนพื้นเมืองเพื่อลุกขึ้นต่อต้านการกระทำของรัฐ ซึ่งสรุปได้ว่าสาเหตุของการรวมกลุ่มของชุมชน
ทั้งสามกรณีศึกษาที่ได้กล่าวถึง ล้วนเป็นการรวมกลุ่มของชุมชนเพื่อเคลื่อนไหวเรียกร้องสิทธิที่
สูญเสียไป เนื่องจากการใช้นโยบายการอนุรักษ์พื้นที่ป่าทั้งสิ้น

จากบริบทของการวิเคราะห์ปัญหาความขัดแย้งตามแนวคิดนิเวศวิทยาการเมือง
โดยเฉพาะกรณีการเข้าถึงทรัพยากรป่าไม้จึงสามารถสรุปสาเหตุได้ว่า เกิดจากนโยบายการจัดการ
ป่าไม้ในมีลักษณะรวมศูนย์อำนาจ ที่ขาดการนำศักยภาพการจัดการทรัพยากรของชุมชนที่ใน

พื้นที่มาพิจารณาและปิดกั้นโอกาสการเข้าใช้ประโยชน์จากทรัพยากรของชุมชน รวมทั้งลดรอนสิทธิการจัดการดูแล ถึงแม้ว่าชุมชนดังกล่าวจะได้เคยอาศัยทรัพยากรเหล่านั้นเป็นปัจจัยพื้นฐานการดำรงชีวิตก็ตาม ดังนั้นการกำหนดนโยบายของรัฐดังกล่าวจึงมีส่วนก่อให้เกิดความขัดแย้งกับสภาพความเป็นจริงในพื้นที่ป่า ที่นำไปสู่การรวมกลุ่มเพื่อเคลื่อนไหวคัดค้านนโยบายเหล่านั้น ซึ่งผู้ศึกษาจะได้นำประเด็นดังกล่าวมาใช้เป็นพื้นฐานการอธิบาย สถานการณ์ความขัดแย้งที่นำไปสู่การรวมกลุ่มเคลื่อนไหวที่เกิดขึ้นในพื้นที่ศึกษาต่อไป

2.2 การรวมกลุ่มของชุมชนตามแนวคิดเศรษฐกิจศีลธรรม (Moral Economy)

ดังได้กล่าวมาแล้วว่า เนื่องจากการพัฒนาที่มีผลกระทบต่อวิถีการดำรงชีวิตของชุมชนและสิทธิในทรัพยากรที่ชุมชนเคยได้รับนั่นเอง ที่เป็นปัจจัยผลักดันสำคัญที่ทำให้เกิดการรวมกลุ่มเพื่อเคลื่อนไหวในระดับชุมชน แต่อย่างไรก็ตามยังคงมีเงื่อนไขอีกหลายประการที่โยงใยการรวมกลุ่มให้เกิดเป็นรูปธรรม ซึ่งจากการทบทวนแนวคิดเศรษฐกิจศีลธรรม (moral economy) ในงานศึกษาของ Scott (1976) กรณีการเคลื่อนไหวของชาวนาในประเทศพม่าและเวียดนาม พบว่าการเกิดพฤติกรรมรวมกลุ่มเคลื่อนไหวของชาวนา จะอยู่ภายใต้เงื่อนไขของความสัมพันธ์ในชุมชนที่มีลักษณะเป็นปึกแผ่น ที่เกิดขึ้นเนื่องจากความมีศีลธรรมในตัวบุคคล จนนำไปสู่การตัดสินใจแสดงพฤติกรรมร่วมกันในชุมชน ถึงแม้ว่าจะมีความแตกต่างทางชนชั้นก็ตาม โดย Scott สรุปว่าการอยู่ร่วมกันในชุมชนจะอยู่บนหลักการมีสิทธิในการยังชีพ (rights to subsistence) และบรรทัดฐานของการช่วยเหลือตอบแทนซึ่งกันและกัน (norms of reciprocity) ซึ่งชุมชนจะยึดถือหลักการดังกล่าวเป็นบรรทัดฐานวัดความยุติธรรมระหว่างชนชั้นต่าง ๆ ในชุมชน รวมทั้งกำหนดหน้าที่ของกลุ่มชนชั้นต่าง ๆ เช่น การมีสำนึกที่จะให้ความช่วยเหลือของผู้อุปถัมภ์ที่มีต่อชาวนาในช่วงเวลาวิกฤต ที่รวมถึงความเดือดร้อนในการยังชีพ การมีสำนึกในความละอายใจที่เกิดจากการเอาเปรียบผู้ที่ด้อยกว่า และการมีสำนึกตอบแทนผู้ที่เคยให้ความช่วยเหลือแก่ตน โดยจะเห็นได้จากการลงแขกหรือการช่วยเหลือกันในงานพิธีต่าง ๆ ซึ่ง Scott ได้เสนอว่า การมีสิทธิยังชีพหรือสิทธิที่จะมีพอกิน (อนัญญา, 2530) เป็นความชอบธรรมของชาวนาที่จะมีชีวิตอยู่ในระดับพอยังชีพ ซึ่งจะต้องเพียงพอทั้งในระดับภววิสัย คือ เพียงพอในระดับต่ำสุดที่ร่างกายต้องการเพื่อการมีชีวิต และเพียงพอในระดับอัตวิสัย คือ เพียงพอในระดับที่ชุมชนทั้งในอดีตและปัจจุบันยอมรับว่าเพียงพอต่อการยังชีพ โดยในการดำรงชีวิตชาวนาจะให้ความสำคัญต่อการยังชีพสูงสุด เห็นได้จากการคาดหวังการบริจาคจากผู้อุปถัมภ์หรือการเอื้อเฟื้อจากญาติมิตรเมื่อ

เกิดความเดือดร้อนในการยังชีพ เนื่องจากชาวนาใช้หลักการนี้เป็นบรรทัดฐานในการคาดเดาพฤติกรรมของสมาชิกในหมู่บ้าน โดยเห็นว่าผู้ที่ได้รับความเดือดร้อนจากการยังชีพควรได้รับการช่วยเหลือตามสิทธิที่ตนมี ดังนั้น Scott จึงสรุปลักษณะของชาวนาว่ามีพฤติกรรมหลีกเลี่ยงความเสี่ยง (risk aversion) ที่อาจเกิดขึ้นจนมีผลกระทบต่อความมั่นคงในการดำรงชีวิต (livelihood security) สืบเนื่องจากการเลือกระบบการผลิตทางการเกษตรแบบยังชีพ เพื่อสนองตอบต่อความเพียงพอในการบริโภคในครัวเรือนมากกว่าการเลือกใช้เทคนิคสมัยใหม่ หรือการเพิ่มต้นทุนผลิตเพื่อการค้า ซึ่งถือว่าการเพิ่มความเสี่ยงให้แก่การดำรงชีวิต เนื่องจากความไม่แน่นอนของระบบตลาดและสภาพของชาวนาที่มีชีวิตล่อแหลมต่อความอดอยากจากอาชีพการเกษตร รวมทั้งเสี่ยงต่อความแปรปรวนของสภาพดินฟ้าอากาศและภาวะความยากจนเป็นตัวแปรส่งผลให้ชาวนาพอใจที่จะอยู่อย่างเรียบง่ายไม่ทะเยอทะยาน และไม่คาดหวังผลประโยชน์ที่อาจเกิดขึ้นจากการเสี่ยง แต่มีวิถีชีวิตอยู่ในความพอดีไม่ดิ้นรนสร้างฐานะครอบครัวให้อยู่ในสถานะที่สูงขึ้น (เช่น จากชาวนาผู้เช่าเป็น เจ้าของที่นา) ดังนั้นพฤติกรรมของชาวนาจึงอยู่บนรากฐานของการตัดสินใจเลือกระทำการใด ๆ ที่ก่อให้เกิดความเสี่ยงต่ำสุด (safety first) เพื่อไม่ให้เกิดความอดอยากหรือขาดปริมาณอาหารในระดับยังชีพ รวมถึงการตัดสินใจเลือกอาศัยในชุมชนภายใต้ความสัมพันธ์ ที่เป็นหลักประกันการมีอาหารพอกินของครอบครัว ซึ่งแสดงให้เห็นว่าชาวนาพึงพอใจการอยู่ ร่วมกันในสถานะของตนภายใต้บรรทัดฐานของชุมชน

สำหรับหลักการแลกเปลี่ยนหรือบรรทัดฐานการเอื้อเฟื้อซึ่งกันและกัน (อนัญญา, 2530) เป็นข้อปฏิบัติที่ชุมชนยึดถือไว้สำหรับการแลกเปลี่ยนตอบแทนกัน โดยสิ่งที่ใช้แลกเปลี่ยนไม่จำเป็นต้องเป็นชนิดเดียวกัน แต่ต้องมีคุณค่าเท่าเทียมกันในทัศนะของชุมชน ซึ่งทำให้การแลกเปลี่ยนที่เกิดขึ้นแฝงไว้ด้วยการเกื้อกูลช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ปรากฏจากการคิดคำนวณมูลค่าของสิ่งทีนำมาแลกเปลี่ยน แต่อาศัยความพอใจและความรู้สึกยุติธรรมของทั้งสองฝ่ายแทน โดยการแลกเปลี่ยนดังกล่าวมักมีผลต่อความเสี่ยงของผู้ทำการแลกเปลี่ยน เห็นได้จากการอธิบายความสัมพันธ์ในเชิงอุปถัมภ์ (patron-client relation) ของชาวนาผู้เช่าและเจ้าของที่นา ที่ต่างฝ่ายต่างพึ่งพาอาศัยกัน เพื่อลดความเสี่ยงที่จะเกิดขึ้นแก่ตนเองในรูปของการทำนาเพื่อแบ่งผลผลิต (sharecropping) แทนการเรียกเก็บค่าเช่าเป็นตัวเงิน หรือการเผชิญความเสี่ยงจากการว่าจ้างแรงงานในการทำนา ซึ่งถือเป็นผลตอบแทนที่ยุติธรรมและเกิดจากความสมัครใจ ภายใต้กรอบของค่านิยมทางศีลธรรม ที่เชื่อมั่นว่าการช่วยเหลือพึ่งพาและร่วมแรงร่วมใจกัน โดยเฉพาะการช่วยเหลือผู้ที่ด้อยโอกาสมากกว่าตนเอง ถือเป็นเรื่องที่พึงกระทำและควรค่าแก่การยกย่อง

นอกจากนั้นแล้วแนวคิดนี้ยังเสนอว่า ชาวนาพอใจที่จะอยู่รวมกันเป็นชุมชนภายใต้สถาบันหมู่บ้าน ที่ถือได้ว่าเป็นหลักประกันความมั่นคงและความเสมอภาค ทั้งในเรื่องของโอกาสและความเสี่ยงในการมีชีวิตรอดจากความอดอยาก เนื่องจากชาวนาเชื่อว่าการดำรงอยู่ของสังคมโดยรวม (หมู่บ้าน) ย่อมหมายถึงการมีชีวิตรอดของตนเอง ดังนั้นชาวนาจึงเคารพต่อกฎระเบียบและปทัสถานของชุมชน โดยหมู่บ้านตามแนวคิดนี้มักนิยมจัดการระบบของสิทธิแบบกรรมสิทธิส่วนรวมเหนือทรัพยากรในหมู่บ้าน ที่ประกอบด้วยกรรวมกลุ่มการจัดการเพื่อรักษาทรัพยากรให้คงสภาพความสมบูรณ์และเพื่อผลประโยชน์ที่สามารถกระจายไปสู่คนทั้งกลุ่มได้อย่างเสมอภาค โดยปฏิเสธรการมุ่งแสวงหาผลประโยชน์ส่วนตัว แต่เมื่อใดก็ตามที่หมู่บ้านถูกคุกคามจากภายนอก จนมีผลกระทบต่อสิทธิในการยังชีพ (ซึ่งนอกจากสิทธิการมีปริมาณอาหารในระดับที่เพียงพอแก่การยังชีพแล้ว ยังรวมถึงสิทธิการเข้าถึงทรัพยากรและสิทธิการเป็นสมาชิกของหมู่บ้าน ซึ่งเป็นสิทธิขั้นพื้นฐานในการดำรงชีวิต) ที่นำไปสู่การเปลี่ยนแปลงลักษณะโครงสร้างของสังคม ที่ก่อให้เกิดการสูญเสียความมั่นคงปลอดภัยและสวัสดิการจากการเป็นสมาชิกหมู่บ้านจะก่อให้เกิดพฤติกรรม การต่อต้านการรบกวนนั้นและเรียกร้องให้เกิดลักษณะสังคมรูปแบบเดิม อาทิเช่น การหลีกเลี่ยงการเก็บภาษีที่ดินของรัฐ

สำหรับงานศึกษาที่สนับสนุนแนวคิดของ Scott ได้แก่ งานของ ชูศักดิ์ วิทยากร (2538) ซึ่งได้แสดงภาพการอยู่ร่วมกันของชุมชนภาคเหนือภายใต้ปทัสถานในหมู่บ้าน ผ่านการพิจารณาศักยภาพการจัดการทรัพยากรส่วนรวมของชุมชน ที่เกิดจากการร่วมมือร่วมแรงซึ่งกันและกัน จึงมีผลให้กฎเกณฑ์ ข้อบังคับการจัดการที่ถูกตั้งขึ้นมาในรูปขององค์กร สามารถใช้ได้อย่างมีประสิทธิภาพต่างจากชุมชนในหมู่บ้านภาคกลาง เนื่องจากขาดบริบทของความเป็นหมู่บ้านในลักษณะดังกล่าว

วุฒิชัย มูลศิลป์และธรรมนิตย์ วราภรณ์ (2525) ได้ใช้แนวคิดเศรษฐกิจศีลธรรมเป็นพื้นฐานการศึกษาการกบฏของชาวนา โดยสรุปไว้ว่าลักษณะของสังคมชาวนามักมีความต้องการความปลอดภัย โครงสร้างของหมู่บ้านจึงมีลักษณะที่สามารถให้การคุ้มครองชาวนาได้ ซึ่งชาวนาจะเคารพต่อสถานภาพและบทบาทของตนเอง ที่ถ่ายทอดมาตามความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นในหมู่บ้าน เนื่องจากเป็นบทบาทที่ทำให้เกิดความมั่นคงในความเป็นอยู่ นอกจากนั้นชาวนายังเป็นชนชั้นที่มีศักยภาพทางเศรษฐกิจและศักยภาพทางการเมือง เนื่องจากชาวนาเป็นผู้ควบคุมปัจจัยการยังชีพและเป็นผู้ที่มีความกดดันทางอำนาจ รวมทั้งมีลักษณะสังคมแบบกลุ่ม จึงง่ายต่อการร่วมมือทางการเมือง ดังนั้นเมื่อมีเหตุการณ์ใด ๆ ที่นำไปสู่การเปลี่ยนแปลงในหมู่บ้าน จะมีผลให้

การยังชีพและการดำรงชีวิตเกิดปัญหา ชาวนาจะพยายามทำทุกวิถีทางเพื่อต่อสู้ให้กลับเข้าสู่ระบบเดิม รวมทั้งการลุกฮือเพื่อก่อการกบฏ

งานศึกษาของ Keyes (1983) ในประเด็นของบรรทัดฐานการแลกเปลี่ยนทางสังคม ชาวนาไทยบริเวณภาคตะวันออกเฉียงเหนือ อธิบายการรวมกลุ่มของชุมชนเพื่อต่อต้านการแทรกแซงของรัฐ กรณีการเข้ามายึดที่ดินส่วนรวมของชุมชน ที่เคยใช้เป็นที่เลี้ยงสัตว์และปลูกข้าวในฤดูฝนเพื่อก่อสร้างสิ่งสาธารณประโยชน์และแสดงให้เห็นถึงการอยู่ร่วมกันภายใต้บรรทัดฐานทางศีลธรรม ผ่านการเข้ามาช่วยเหลือการรวมกลุ่มของผู้นำชุมชนที่ไม่ได้รับผลกระทบใด ๆ โดยตรงจากการกระทำของรัฐ แต่เนื่องจากเห็นว่ากรณีที่รัฐเข้ามาเอาเปรียบชุมชน โดยเฉพาะการรูดค่าสิทธิการยังชีพของชุมชน เป็นสิ่งที่ไม่สมควรและไม่สามารถยอมรับสภาพของเพื่อนบ้านที่เปรียบเสมือนญาติซึ่งถูกกระทำอย่างไม่เป็นธรรมจนต้องเดือดร้อนไปถึงการดำรงชีวิต นอกจากนั้นแล้ว Keyes ยังให้ความสำคัญกับศาสนาหลักภายในหมู่บ้าน ที่ถือเป็นกลไกสำคัญในการกำหนดบรรทัดฐานของคนในชุมชน โดยกรณีนี้ศาสนาหลักที่ใช้ คือ ศาสนาพุทธ จึงเป็นเหตุผลที่สามารถใช้อธิบายได้ เนื่องจากในศาสนาพุทธมีหลักคำสอนที่กลมกลืนจิตใจผู้นับถือให้ยึดมั่นว่า "การทำความดี จะช่วยให้ผู้กระทำพบแต่หนทางที่ดี" ที่หมายถึงการได้อยู่อย่างมีความสุขความสบาย"

Hirsch (1990), Potter (1976, อ้างใน ชูศักดิ์ วิทยาภัก, 2538) และ Shiegetomi (1992) ได้อธิบายการเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นในชุมชน ว่ามีสาเหตุเนื่องจากระบบตลาดและอำนาจการปกครองของรัฐ โดยไม่ได้เกิดจากการเปลี่ยนแปลงโดยตัวของชุมชนเอง ซึ่งเป็นสิ่งยืนยันความสัมพันธ์ภายในชุมชนหมู่บ้านว่า มีความสามัคคีปราศจากความขัดแย้งและการแบ่งแยกทางชนชั้น เช่นเดียวกับแนวคิดเศรษฐกิจศีลธรรม นอกจากนั้นความคิดของ Scott ยังตรงกับข้ออ้างของ Skocpol (อ้างใน อนัญญา ภูษงค์กุล, 2530) ที่กล่าวถึงความสำคัญของสถาบันชุมชน (community institution) ซึ่งมีลักษณะเป็นความสัมพันธ์ที่มีระบบในชุมชน และหมายถึงความสมานฉันท์ (solidarity) อันเป็นความสัมพันธ์ระดับชุมชนเพื่อร่วมมือทำกิจกรรมใดๆ เช่น การรวมกลุ่มจัดการทรัพยากรและความเป็นเอกเทศในการปกครอง (autonomy) ซึ่งเป็นความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนและรัฐ ได้แก่ การเป็นชุมชนชายขอบที่ห่างไกลการปกครองของรัฐ โดย Skocpol กล่าวว่าลักษณะความสัมพันธ์ทั้งสองระดับดังกล่าว จะช่วยสร้างจิตสำนึกของการร่วมมือให้เกิดขึ้นในชุมชนเพื่อการพึ่งพาตนเองของชุมชน และยังช่วยเพิ่มศักยภาพการรวมกลุ่มให้เกิดขึ้น เช่นเดียวกับการอธิบายความเป็นปึกแผ่นของการอยู่ร่วมกันของชุมชนภายใต้สถาบันหมู่บ้าน

อย่างไรก็ตามในงานศึกษาของ Skocpol อาจจัดอยู่ในแนวคิดวัฒนธรรมชุมชน ที่มักมีความคิดเกี่ยวข้องและคล้ายคลึงกับงานศึกษาในแนวคิดเศรษฐกิจศีลธรรม ซึ่งเชื่อว่าการทำกิจกรรมใด ๆ ที่เกิดขึ้นในชุมชน มักมีพื้นฐานทางวัฒนธรรมและจตุรรมเดียวกันในการดำรงชีวิต เช่นเดียวกับ ตัวอย่างงานศึกษาของ ฉัตรทิพย์ นาถสุภา (2527) เรื่องหมู่บ้านไทยในอดีต ในประเด็นการรวมตัวเนื่องจากการครอบงำของรัฐ ในรูปแบบการเข้ามาเก็บภาษีรัฐูปการและภาษณา พบว่าชุมชนมีการรวมกลุ่มต่อต้านอำนาจดังกล่าว โดยมีเงื่อนไข คือ ความเป็นวัฒนธรรมชนบทหรือวัฒนธรรมหมู่บ้าน และการติดต่อสื่อสารกันเป็นเครือข่ายของชาวบ้าน ซึ่งในกรณีของความเป็นวัฒนธรรมชนบท ฉัตรทิพย์อธิบายลักษณะดังกล่าวว่า มีศูนย์รวมของการดำรงชีวิตร่วมกันของชุมชนชาวบ้าน ที่แสดงออกในรูปของประเพณีการสืบสายเลือดและความเป็นพี่น้องกัน รวมทั้งการเกี่ยวโยงกันในถิ่นที่อยู่ดั้งเดิม ซึ่งระบุได้ว่าเป็นชุมชนบ้านเดียวกันและการแสดงออกจากการนับถือสิ่งที่อยู่เหนือธรรมชาติ เช่น การเชื่อเรื่องผี ทั้งสองสิ่งนี้ ฉัตรทิพย์สรุปว่าเป็นสิ่งแสดงถึงสัญลักษณ์ความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของชุมชนชาวบ้านที่ช่วยเชื่อมโยงคนในชุมชนไว้ด้วยกันอย่างกลมเกลียว เช่นเดียวกับข้อสรุปของ Seri (1986, อ้างใน อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2536) เกี่ยวกับสังคมหมู่บ้านว่ามีวัฒนธรรมเศรษฐกิจและการเมืองของตัวเองเป็นอิสระจากรัฐ โดยมีลักษณะพึ่งตนเองและให้คุณค่าต่อการเกื้อกูลช่วยเหลือซึ่งกันและกัน อันเป็นคุณค่าดั้งเดิมของไทย

นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2531) ได้สนับสนุนความสำคัญของพื้นฐานทางวัฒนธรรมในชุมชนว่าเป็นองค์ประกอบที่ช่วยจรรโลงระบบการผลิตเพื่อยังชีพ ที่ร่วมมือกันทำงานเป็นกลุ่มโดยเน้นความเสมอภาค ซึ่งสามารถลดการพัฒนาความสัมพันธ์เชิงชนชั้นไม่ให้เกิดขึ้น และยังก่อให้เกิดศักยภาพการช่วยเหลือตนเองของชุมชน ให้รอดพ้นจากผลกระทบที่เกิดจากการพัฒนาของรัฐ

ดังนั้นถ้ายึดแนวคิดเหล่านี้เป็นหลัก ชุมชนที่มีศักยภาพในการรวมกลุ่มเพื่อการต่อต้านแรงกดดันจากอำนาจรัฐ จะต้องมียุทธศาสตร์พื้นฐานทางวัฒนธรรมชุมชนภายใต้ความมีจริยธรรมที่ค่อนข้างยาวนาน และคงสภาพความสัมพันธ์ของชุมชนไว้ได้ ภายใต้กระแสการพัฒนากลมเกลียวโดยไม่มีเงื่อนไขอื่น ๆ เช่น เงื่อนไขทางการเมืองและทางเศรษฐกิจ ที่มีอิทธิพลต่อการรวมกลุ่มเพื่อรักษาผลประโยชน์ที่ได้จากทรัพยากร ซึ่งได้ตั้งสมมุติฐานว่าน่าจะมีส่วนเกี่ยวข้องอยู่ไม่มากก็น้อย เห็นได้จากงานศึกษาของ Popkin (1979) ที่พยายามศึกษาสภาพสังคมในพื้นที่ประเทศเวียดนาม เช่นเดียวกับ Scott เพื่อโต้แย้งข้อเสนอก่อนที่ Scott ได้กล่าวไว้ โดยอาศัยกรอบแนวคิดทางเศรษฐศาสตร์การเมือง ซึ่งเพิ่มความสำคัญให้แก่เงื่อนไขของบุคคลและความมีเหตุผลส่วนตัวที่นำไปสู่การตัดสินใจแสดงพฤติกรรม โดยในเรื่องของพฤติกรรมของชาวนา Popkin คัดค้าน

ว่าแท้จริงแล้วชาวนามักมีนิสัยผูกติดอยู่กับการเสี่ยงโชค ไม่ว่าจะเรื่องการลงทุนหรือการทำการเกษตร ซึ่งชาวนามักมีความรู้สึกพร้อมและยินดีที่จะเผชิญกับความเสียดังกล่าว เพื่อตอบสนองต่อผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ ตามที่ได้คาดหวังไว้จากผลลัพธ์ของความเสียดังนั้น ๆ โดยระดับความเสี่ยงจะขึ้นอยู่กับเงื่อนไขทางฐานะของชาวนาม ชาวนามรายซึ่งมีผลผลิตส่วนเกินมากกว่าจะมีความกล้าเสี่ยงมากกว่าชาวนามจน ซึ่งมีชีวิตเข้าใกล้ขีดอันตรายมากกว่า ในประเด็นนี้ Popkin แสดงให้เห็นว่าชาวนามักไม่ได้มีความพอใจในความเป็นอยู่ตามที่ Scott อ้าง แต่ชาวนามักต้องการยกระดับความเป็นอยู่ของตนให้สูงขึ้นกว่าเดิมจากผลลัพธ์ที่เกิดขึ้นเมื่อมีการเสี่ยง ซึ่งอาจมีส่วนละเมิดต่อกฎทางศีลธรรมในหมู่บ้าน ดังนั้น Popkin จึงปฏิเสธความคิดเดิมที่เชื่อว่าการอยู่ร่วมกันของชุมชนเป็นปึกแผ่นและพึงพอใจต่อความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นตามแนวราบ โดยกล่าวว่าสังคมชาวนามักมีการแข่งขันและแย่งชิง ที่เกิดขึ้นจากความแตกต่างของฐานะ ดังนั้นการอธิบายความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ จึงมุ่งประเด็นไปที่ความสมดุลทางอำนาจที่ผู้อุปถัมภ์พยายามรักษาอำนาจเดิมของตนไว้และรักษาสถานภาพการครอบครองปัจจัยการผลิต เพื่อป้องกันการรวมตัวกันของผู้ที่อยู่ใต้การอุปถัมภ์ในการเรียกร้องและต่อรองเรื่องของผลประโยชน์ รวมทั้งประเด็นการหวังผลตอบแทนทางเศรษฐกิจ เพื่อใช้เป็นช่องทางแสวงหาผลประโยชน์ที่เกิดจากการแลกเปลี่ยนในชุมชน ดังนั้นความต้องการความมั่นคงทางเศรษฐกิจและอำนาจของปัจเจกชนตามที่ได้แย้ง จึงเป็นพื้นฐานสำคัญในการดำรงชีวิตมากกว่าพื้นฐานทางด้านศีลธรรมตามที่แนวคิดเดิมสรุปไว้ ส่งผลให้ทุกคนล้วนมุ่งหาผลประโยชน์ส่วนตัวเป็นหลัก ที่นำไปสู่การเกิดพฤติกรรม การเข้ามาเอาผลประโยชน์โดยไม่ได้ให้ความร่วมมือใด ๆ (free rider) เนื่องจากการขาดพื้นฐานทางจริยธรรม ดังนั้นเพื่อให้เกิดความราบรื่นในการอยู่ร่วมกัน จึงจำเป็นต้องสร้างกฎระเบียบขึ้นมาบังคับใช้อย่างมีประสิทธิภาพ และกำหนดความเป็นไปในสังคมมากกว่าการปล่อยให้สังคมดำเนินไปตามบรรทัดฐานทางศีลธรรม เช่นเดียวกับ งานศึกษาของ Shigetomi (1992) ที่อธิบายการเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์ในสังคมไทยภายหลังการเข้าสู่ระบบตลาดไว้ว่าชุมชนจะพึ่งพาการซื้อขายสินค้ามากขึ้น ทำให้ปฏิสัมพันธ์ในชุมชนเปลี่ยนผ่านเข้าสู่กลไกของระบบตลาด และส่งผลให้การรวมกลุ่มของชุมชนเปลี่ยนแปลงไปจากการร่วมมือกันโดยสมัครใจภายใต้บรรทัดฐานทางศีลธรรม ไปสู่การร่วมมือกันเพื่อประโยชน์ทางการเงิน ซึ่งอาจมีการรวมตัวกันจัดตั้งองค์กร ที่มีการกำหนดกฎระเบียบข้อบังคับขึ้นมาใช้บริหารจัดการอย่างเป็นทางการมากยิ่งขึ้น โดยในประเด็นของการหวังผลประโยชน์ส่วนตน อดิญา ภูงศ์กุล (2530) ได้อ้างการอธิบายของ Godelier ที่ได้ทำการศึกษาชนเผ่า Siane ในนิวกินี ซึ่งมีปทัสถานในการเป็นสมาชิกสังคม คือ การให้ความสำคัญกับเผ่าหรือกลุ่มชาติพันธุ์เหนือกลุ่มย่อยและปัจเจกบุคคล ดังนั้น

อุดมการณ์ทางสังคมจึงเกิดขึ้นในรูปการบริจาคและแจกจ่ายสิ่งของที่ปัจเจกบุคคลหามาได้ให้แก่ส่วนรวม ซึ่งอนัญญาชี้ว่าการสรุปลักษณะของชุมชน จึงจำเป็นต้องดูความแตกต่างของโครงสร้างทางสังคมประกอบด้วย เนื่องจากโลกทัศน์หนึ่งอาจเป็นจริงเฉพาะในโครงสร้างสังคมเพียงบางแห่งเท่านั้น เช่นเดียวกับลักษณะของการเห็นประโยชน์ส่วนตนที่ไม่เป็นจริงในหมู่บ้านตัวอย่างนี้

นอกจากนั้น Popkin ยังได้โต้แย้งความเชื่อเรื่องความพอใจในการอยู่ร่วมกันภายใต้สังคมหมู่บ้าน ไว้ว่าเกิดจากความต้องการมีตัวตนในระบบการปกครองของรัฐ โดยหมู่บ้านจะมีความสำคัญในฐานะองค์กรที่ให้ความสะดวกในการเก็บภาษี การติดต่อสัมพันธ์กับโลกภายนอก และการให้สิทธิความเป็นพลเมืองของรัฐ ซึ่งในหมู่บ้านอาจมีการรวมกลุ่มทางสังคมภายใต้กฎที่เคร่งครัด เช่น กลุ่มสวัสดิการ กลุ่มฌาปนกิจ ที่มีเป้าหมายเพื่อผลประโยชน์ซึ่งจะได้รับจากการลงแรง

ซึ่งกลุ่มดังกล่าวมักมีขนาดเล็กและจำกัดในกลุ่มคนฐานะเดียวกันสำหรับในประเด็นการร่วมมือเพื่อเคลื่อนไหวตามแนวคิดนี้ Popkin อธิบายว่าเกิดได้โดยยึดหลักเหตุผลในการลงทุน ที่มีการพิจารณาผลได้ผลเสียแก่ตนและครอบครัว ซึ่งการร่วมมือดังกล่าว Popkin ถือเป็นการเสี่ยงหรือการลงทุนเพื่อปรับฐานะความเป็นอยู่ให้ดีขึ้นกว่าเดิม โดยมักเกิดขึ้นเพียงชั่วคราวและจะสิ้นสุดลงเมื่อเป้าหมายส่วนตัวที่ตั้งไว้บรรลุผล นอกจากนี้แล้วการรวมกลุ่มจะเป็นไปได้ด้วยดีถ้ามีการแก้ไขปัญหาของผู้ช่วยโอกาส รวมทั้งมีการจัดตั้งในรูปขององค์กรและอยู่ใต้สภาวะผู้นำที่ดี ที่สามารถเสนอผลประโยชน์หรือสิ่งจูงใจได้อย่างเป็นรูปธรรม เช่นเดียวกับงานศึกษาของ Tilly (1978, อ้างใน อนัญญา ภูงศ์กุล, 2530) ที่สรุปการร่วมมือของชาวนาเพื่อทำกิจกรรมทางการเมืองว่า จะเป็นไปได้ก็ต่อเมื่อกลุ่มมีลักษณะของการจัดตั้ง (organization) และสามารถระดมทรัพยากรมาใช้ในการเคลื่อนไหว ต่างจากแนวคิดเศรษฐกิจศีลธรรมที่เชื่อว่าการร่วมมือจะเป็นการกระทำเพื่อปกป้องเรียกร้องสิทธิที่เคยได้รับ โดยมีลักษณะถาวรเพื่อหาประโยชน์ในระยะยาวและเป็นเรื่องของส่วนรวมปราศจากการช่วยเหลือส่วนตัว

สำหรับงานศึกษาของ ฉลาดชาย รมิตานนท์ , อานันท์ กาญจนพันธ์ , วิระดา สมสวัสดิ์ และคณะ (2526) ได้วิเคราะห์บทบาทการอยู่ร่วมกันของชาวนา ในการศึกษาการมีส่วนร่วมของประชาชนในหมู่บ้านชนบทภาคเหนือ ที่คล้ายตามแนวคิดเศรษฐศาสตร์การเมือง คือ ชาวนาจะมีลักษณะกระตือรือร้นที่จะยกระดับฐานะของตนเองให้ดีขึ้น ไม่ได้พอใจกับสถานภาพที่เป็นอยู่ โดยต้องการเก็บออมทุนเพื่อใช้ซื้อที่ดิน ซึ่งเป็นปัจจัยพื้นฐานการผลิต แต่มักไม่มีเงินเหลือเก็บ และไม่มีชาวนารายใหญ่รายโดยอมแบ่งที่ดินขาย นอกจากนั้นยังยินดีที่จะทำงานรับจ้าง รวมทั้งการเลี้ยงไม้ซึ่งเป็นการเสี่ยงต่อกฎหมายและยังค้นร่นหากิน เพื่อเพิ่มรายได้หลังฤดูการเกษตร

โดยไม่ได้รับการช่วยเหลือจากผู้อุปถัมภ์แต่เพียงอย่างเดียว ซึ่งขัดแย้งกับหลักการผลิตที่เพียงพอในระดับการยังชีพและหลักการมีสิทธิในการยังชีพตามแนวคิดเศรษฐกิจศีลธรรม

อย่างไรก็ตามมีงานศึกษาหลายชิ้นที่หยิบยกเอาแนวคิดทั้งคู่มารับเทียบ ได้แก่ Feeny (1983) ซึ่งชี้ให้เห็นข้อบกพร่องในแนวคิดเศรษฐกิจศีลธรรม ว่ายังไม่สามารถนำมาสรุปสังคมชาวนาว่าตั้งอยู่ในบรรทัดฐานทางศีลธรรมได้ เนื่องจากอุปนิสัยส่วนตัวของชาวนามีอิทธิพลต่อความสัมพันธ์ภายในชุมชน นอกจากนี้ชาวนายังมีทางเลือกเสี่ยงจากความเสี่ยงได้โดยการยอมรับระบบตลาด เพื่อเพิ่มผลกำไรจากการทำอาชีพการเกษตรมากกว่าการจมอยู่กับการทำเกษตรแบบเก่าที่ไม่อาศัยเทคโนโลยีหรือนวัตกรรมใหม่ ๆ บนการคาดหวังว่าจะได้รับความช่วยเหลือจากระบบผู้อุปถัมภ์ตามบรรทัดฐานของชุมชนที่ Scott อ้างไว้ โดย Feeny วิเคราะห์ว่าระบบตลาดเป็นตัวช่วยให้เกิดการพัฒนาศักยภาพการผลิตให้แก่ชาวนา และช่วยยกระดับฐานะความเป็นอยู่จากรายได้ที่เพิ่มสูงขึ้น ซึ่งอาจมีส่วนช่วยลดความเสี่ยงในการดำรงชีวิต นอกจากนี้แล้วยังเห็นว่า แนวคิดเศรษฐกิจศีลธรรมมุ่งให้ความสำคัญแก่ขนบธรรมเนียม ศีลธรรม และความเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกันของชุมชน โดยไม่นำโอกาสการล่มสลายของบรรทัดฐานทางศีลธรรมดังกล่าวมาพิจารณา รวมทั้งโอกาสของการเกิดลักษณะการขวยโอกาสเพื่อแสวงหาผลประโยชน์ส่วนตัว ที่เกิดขึ้นได้เสมอในสังคมชาวนาตามความเป็นจริง เช่นเดียวกับ Brocheux (1983) ซึ่งวิเคราะห์ว่าพฤติกรรมของชาวนาไม่ว่าจะอยู่ภายใต้กรอบความคิดเศรษฐกิจศีลธรรมหรือเศรษฐกิจศาสตร์การเมือง ล้วนแต่เป็นลักษณะของการใช้เหตุผลในการตัดสินใจตามแนวคิด Rational Economy โดยอธิบายได้จากความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ ที่อาจมีเหตุผลทางด้านเศรษฐกิจ หรือมีความต้องการผลประโยชน์ทางอำนาจและชื่อเสียงอยู่เบื้องหลังการตัดสินใจสร้างความสัมพันธ์ภายใต้เหตุผลทางศีลธรรมนั้น ๆ ของผู้อุปถัมภ์ และการคาดหวังผลประโยชน์จากสินทรัพย์ส่วนตัวของผู้อุปถัมภ์ โดยแลกเปลี่ยนกับการช่วยเหลือด้านแรงงานของผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์ ซึ่งในประเด็นการแสดงพฤติกรรมของชาวนาที่มีความสมเหตุสมผล เพื่อให้ได้มาซึ่งผลประโยชน์นั้น อนุญญา ภูงศ์กุล (2530) วิเคราะห์ว่าเป็นวิธีคิดแบบกำปั้นทุบดิน เนื่องจากความต้องการผลประโยชน์เป็นเหตุผลของการกระทำในทุกกรณี จึงสามารถใช้อธิบายได้ในทุกสถานการณ์ ซึ่งทำให้คำตอบที่ได้ไม่มีความซับซ้อนของการอธิบาย

นอกจากนั้นแล้วยังมีงานศึกษาเชิงเปรียบเทียบของนักวิชาการไทย ได้แก่ อนุญญา ภูงศ์กุล (2530), กนกศักดิ์ แก้วเทพ (2526) และวุฒิชัย มูลศิลป์และธรรมนิตย์ วราภรณ์ (2525) ซึ่งชี้ให้เห็นข้อบกพร่องของแนวคิดเศรษฐกิจศีลธรรมไว้ว่า เป็นการอ้างที่เน้นเรื่องของจิตสำนึกและโลกทัศน์ แต่ยังขาดมิติด้านเศรษฐกิจและการเมือง และเป็นแนวคิดที่ให้ความสำคัญ

กับตัวคนมากเกินไป โดยละเอียดสภาพแวดล้อมที่เป็นบริบทของความสัมพันธ์นั้น ๆ ซึ่งแต่การรวมกลุ่มของชาวนาเพื่อเคลื่อนไหวกองการเมือง ยังต้องมีปัจจัยอื่น ๆ มาเกี่ยวข้องมากกว่าที่ Scott อ้างถึง จึงทำให้แนวคิดขาดความชัดเจนในแง่ของความเป็นจริง ส่วนความบกพร่องของแนวคิดเศรษฐศาสตร์การเมือง อยู่ที่การมุ่งไปเฉพาะที่ความสัมพันธ์ทางการเมืองและเศรษฐกิจ แต่ขาดความสำคัญของเรื่องจิตสำนึกและโลกทัศน์ รวมทั้งการไม่ได้ให้ภาพของคนในส่วนที่เกี่ยวข้องกับปรัชญาการเมือง ทั้ง ๆ ที่ตามความเป็นจริงผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจจะต้องเกิดควบคู่กับทัศนะทางการเมืองและจริยธรรม เนื่องจากมนุษย์เป็นสิ่งมีชีวิตที่รู้จักคิดและมีจิตใจ นอกจากนั้นแนวคิดทั้งสองยังมีจุดบกพร่องร่วมกัน คือ การขาดมิติทางสังคม

จากการทบทวนแนวคิดเศรษฐกิจศีลธรรม เห็นได้ว่าการรวมกลุ่มของชุมชนเพื่อการเคลื่อนไหว ไม่ได้เกิดจากความต้องการปรับเปลี่ยนแบบแผนการดำรงชีวิตและความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นในชุมชน เนื่องจากชุมชนมีความพอใจกับความสัมพันธ์ทางสังคม ที่เกิดขึ้นภายใต้บรรทัดฐานของการแลกเปลี่ยนกันและสิทธิในการยังชีพ อันเป็นตัวกำหนดและควบคุมบทบาทหน้าที่และจิตสำนึกของชาวบ้านให้มีความสัมพันธ์สอดคล้องกันอย่างเสมอภาค ดังนั้นการรวมกลุ่มเคลื่อนไหวของชาวบ้าน จึงเกิดขึ้นเมื่อมีการกระทำจากภายนอก ที่มีผลกระทบต่อความมั่นคงในการยังชีพและการดำรงชีวิต โดยมีเป้าหมายเพื่อการเรียกร้องสังคมรูปแบบเดิม ซึ่งสามารถใช้เป็นหลักประกันความมั่นคงในการดำรงชีวิตของชุมชนไว้ได้

2.3 วรรณกรรมที่เกี่ยวข้องกับการรวมกลุ่มและการต่อต้านในระดับรากหญ้า

จากการทบทวนงานศึกษา พบว่านอกจากเงื่อนไขในการรวมกลุ่มตามแนวคิดเศรษฐกิจศีลธรรม ซึ่งมีลักษณะการพิจารณาที่ยังขาดอิทธิพลจากปัจจัยภายนอกแล้ว (กนกศักดิ์ แก้วเทพ, 2526) ยังมีเงื่อนไขอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องกับการตัดสินใจเข้าร่วมกลุ่มเคลื่อนไหว ที่สามารถนำมาใช้ประโยชน์ในการอ้างอิงและเป็นพื้นฐาน เพื่อการวิเคราะห์ถึงเงื่อนไขในกรณีศึกษาครั้งนี้

โดยเงื่อนไขในการรวมกลุ่ม จะหมายถึงปัจจัยที่มีความสัมพันธ์ต่อสภาพความขัดแย้งที่เป็นสาเหตุของการเคลื่อนไหว ซึ่งอยู่เบื้องหลังเป็นพลังผลักดันการรวมกลุ่ม ดังนั้นการรวมกลุ่มจะเกิดได้ต้องประกอบด้วยเงื่อนไขดังกล่าวเป็นพื้นฐานผนวกกับสถานการณ์ใด ๆ ที่กระทบต่อชุมชนเป็นปัจจัยกระตุ้น ยกตัวอย่างเช่น การเคลื่อนไหวของชาวนาภาคเหนือบนความขัดแย้งที่เกิดจากการเรียกเก็บภาษีกรณีกบฏพญาผาบ ซึ่งมีเงื่อนไข คือ สภาพการถูกขูดรีดภาษีและ

การได้รับการสนับสนุนทางกำลังจากผู้อื่น ทำให้ชาวนาพร้อมลุกขึ้นสู้หลังจากเกิดเหตุการณ์
 ลงโทษชาวบ้านที่ขัดขวางการเก็บภาษี แต่อย่างไรก็ตามการกบฏครั้งนี้ก็ไม่สามารถประสบความสำเร็จ
 ความสำเร็จได้ เนื่องจากขาดความพร้อมที่เป็นเงื่อนไขในตัวชุมชนชาวนาเอง อันได้แก่
 ความเป็นเอกภาพของชุมชน อุดมการณ์ในชุมชนและความชัดเจนของวัตถุประสงค์การรวมกลุ่ม
 โดยเงื่อนไขเหล่านี้แสดงให้เห็นถึงความพร้อมและศักยภาพของชุมชนในการรวมกลุ่ม ซึ่งพบว่า
 การเข้าร่วมกลุ่มของชาวบ้านบางส่วนมีเป้าหมายเพื่อผลประโยชน์ส่วนตน โดยมีทั้งการตัดสินใจ
 ที่เกิดจากการชักจูงและการถูกบังคับ (ฐลสิทธิ์ ฐชาติ, 2525) ดังนั้นการรวมกลุ่มเพื่อเคลื่อนไหว
 จึงต้องประกอบด้วยเงื่อนไขที่เหมาะสมและสมบูรณ์ ทั้งเงื่อนไขภายในชุมชนและเงื่อนไข
 ภายนอกชุมชน จึงจะส่งผลให้การเคลื่อนไหวเกิดขึ้นได้อย่างมีประสิทธิภาพ

รุ่งรัตน์ ชมาฤกษ์ (2538) ได้อธิบายความสัมพันธ์ระหว่างการรวมกลุ่มและอำนาจ
 การต่อรองไว้ว่า การรวมกลุ่มมักเกิดจากความต้องการผลประโยชน์ ซึ่งเกิดจากการต่อรองที่ไม่
 สามารถเกิดขึ้นได้ในระดับปัจเจกบุคคล โดยเฉพาะการต่อรองในประเด็นของผลประโยชน์
 ระยะยาว เช่น เรื่องที่เกี่ยวกับความมั่นคงในการดำรงชีพ ที่ไม่ใช่เพื่อผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ
 เพียงอย่างเดียว ซึ่งการรวมกลุ่มเป็นวิธีเพิ่มอำนาจการต่อรองในระดับบุคคลให้มีขอบเขตมากขึ้น
 และมีผลช่วยเสริมบทบาททางการเมือง ศักยภาพการแก้ไขปัญหา รวมทั้งมีผลในการสร้าง
 เครือข่ายชุมชนให้เกิดความสัมพันธ์ทั้งในแนวตั้งและแนวนอน

Moore (1981, อ้างใน , กนกศักดิ์ แก้วเทพ, 2526) อาศัยโครงสร้างสังคมและ
 สภาพการณ์ทางประวัติศาสตร์ของชุมชน มาพิจารณาการเกิดการปฏิวัติของชาวนา โดยสรุป
 ปัจจัยที่เป็นสาเหตุของการรวมกลุ่มเพื่อเคลื่อนไหวไว้ 2 ปัจจัย คือ

1. ปัจจัยทางวัตถุ ซึ่งประกอบด้วยเหตุผลทางเศรษฐกิจ เช่น สภาพการดำรงชีวิต
 ที่เสื่อมโทรม ความยากจน ความกดดันทางเศรษฐกิจต่อการดำรงชีวิต

2. ปัจจัยทางศาสนา ได้แก่ ประเภทและลักษณะของศาสนา ที่ชาวนาใช้เป็น
 เครื่องยึดเหนี่ยวทางจิตใจ

สังเกตได้ว่าเป็นการกำหนดปัจจัยที่เป็นเงื่อนไขภายในชุมชน ที่มุ่งเน้นเฉพาะเรื่องของ
 ตัวบุคคล ซึ่งขาดมิติของการมองปัจจัยทางสังคมที่เกื้อหนุนการเคลื่อนไหว โดยเฉพาะบริบท
 ของชุมชน

Little and Krannish (1988, อ้างใน Ross, 1997) ศึกษาการรวมกลุ่มของชนพื้นเมือง
 โดยสรุปประเด็นซึ่งไม่มีการแยกแยะมิติความแตกต่างทางวัฒนธรรมและระบบศีลธรรมในแต่ละ
 ชุมชน ส่งผลให้แนวคิดที่ได้ขาดพื้นฐานทางวัฒนธรรม แต่มีจุดเด่นที่การอธิบายองค์ประกอบ

ต่าง ๆ อย่างเกี่ยวโยง ภายใต้ระบบคุณค่าก่อนนำไปสู่การรวมกลุ่ม ซึ่งความสัมพันธ์ดังกล่าวประกอบด้วย

1. โครงสร้างทางชุมชน ทั้งในด้านเศรษฐกิจ รูปแบบการผลิตและการกระจายรายได้ การปกครองและสถาบันการเมืองในชุมชน การรวมกลุ่มสังคมอย่างเป็นทางการในรูปสถาบันหรือองค์กร และการรวมกลุ่มทางสังคมอย่างไม่เป็นทางการ รวมทั้งเครือข่ายการติดต่อสื่อสารระหว่างกลุ่ม

2. บรรทัดฐานและคุณค่าทางสังคม ที่ถูกกำหนดขึ้นมาบังคับพฤติกรรมของคนในชุมชน ซึ่งมีผลต่อกระบวนการและกิจกรรมทางสังคมของชุมชน รวมทั้งกลไกทางสังคมที่นำไปสู่การดำรงอยู่ของสังคม การกระจายสิทธิและอำนาจในการมีส่วนร่วมของสมาชิกและการเกื้อหนุนพึ่งพาซึ่งกันและกันของคนในชุมชน

3. ความสมบูรณ์และความพร้อมของสังคมในชุมชน ที่เห็นได้จากพฤติกรรมที่แสดงออกภายใต้ปัญหาทางสังคมที่เกิดขึ้น ระดับความขัดแย้งที่เกิดขึ้นจากผลกระทบและการรับรู้ผลได้และผลเสียที่เกิดขึ้น

ซึ่งประเด็นของเงื่อนไขที่ก่อให้เกิดการร่วมมือตามงานศึกษานี้ที่น่าสนใจ ได้แก่ การสร้างคุณค่าแก่องค์ประกอบส่วนต่าง ๆ ในชุมชน ให้เกิดขึ้นและถูกยอมรับอย่างเป็นทางการที่นำไปสู่การแสดงออกซึ่งพฤติกรรมการปกป้องรักษาความเป็นชุมชนหรือคุณค่านั้นๆ ไปได้ โดยอาจสรุปได้ว่าการสร้างระบบคุณค่าเป็นวิธีการทางวัฒนธรรมวิธีหนึ่ง ที่นำไปสู่การสร้างหลักยึดให้เกิดขึ้นใหม่ภายในสังคม เพื่อให้เกิดศูนย์กลางแรงยึดเหนี่ยวของความสัมพันธ์ในชุมชน เช่นเดียวกับ วิธีการกำหนดอุดมการณ์ทางอำนาจในชุมชน ซึ่งหมายถึงอำนาจที่เกิดขึ้นจากการกำหนดขึ้นร่วมกันของชุมชน นอกเหนือไปจากอำนาจทางการเมืองและทางเศรษฐกิจ เช่น อำนาจศักดิ์สิทธิ์ที่ชุมชนยอมรับของผีบรรพบุรุษ ผีฝ่ายหรือผีอารักษ์บ้าน โดยอุดมการณ์ทางอำนาจในชุมชน มักมีเรื่องของศีลธรรมแฝงอยู่ที่จะทำให้ชุมชนเกิดความเชื่อมั่นในอำนาจดังกล่าว ซึ่งส่งผลต่อการควบคุมชีวิต ความเป็นอยู่ของคนในชุมชน เมื่อเกิดความไม่เป็นธรรมขึ้นระหว่างการผลิตตามความหมายของอุดมการณ์นั้น ๆ เช่น ชาวบ้านจะทำการต่อต้านการตัดไม้ของบริษัททำไม้ แต่ไม่ต่อต้านการใช้ไม้ของชาวบ้านด้วยตนเอง เนื่องจากเห็นว่าบริษัททำไม้ได้ทำลายกฎเกณฑ์ภายใต้อำนาจศักดิ์สิทธิ์ ที่ชาวบ้านสมมติขึ้นให้ดูแลรักษาผืนป่าแห่งนั้น ดังนั้นอาจสรุปได้ว่าอุดมการณ์ทางอำนาจไม่ใช่วัฒนธรรมที่เป็นอุดมคติ แต่เป็นวัฒนธรรมการต่อสู้เพื่อการเปลี่ยนแปลงและการสร้างความเป็นธรรมในสังคม ที่ถือเป็นเงื่อนไขภายในชุมชนที่มีผลต่อการรวมกลุ่มของชุมชน (อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2536)

กนกศักดิ์ แก้วเทพ (2526) ได้ยกประเด็นชาติพันธุ์ (ethnicity) ของการเป็นชนชาติเดียวกันที่มีอิทธิพลต่อการร่วมมือ โดยใช้กรณีกบฏผู้มีบุญในอีสานเป็นตัวอย่าง ซึ่งอย่างไรก็ตามในแง่ของชาติพันธุ์พบว่ามียุทธศาสตร์ความร่วมมือในระดับกลุ่ม (Kemp, 1982, 1988, 1989, 1991, อ้างใน อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2536) โดยมีงานวิจัยของ สุรัชนี ตันตระกูล (2540) ยืนยันว่าเงื่อนไขในเรื่องชาติพันธุ์จะมีผลต่อความสำเร็จของการรวมกลุ่มในรูปองค์กรเพื่อการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ

นอกจากเงื่อนไขที่ได้กล่าวมา Slayter, Wangari and Rocheleau (1996) ได้เสนอว่าความสัมพันธ์เชิงหญิงชาย ในเรื่องของบทบาทในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ มีอิทธิพลต่อการรวมกลุ่มเพื่อเคลื่อนไหวทางสิ่งแวดล้อม โดยแสดงให้เห็นว่าเพศหญิงจะมีบทบาทต่อการแก้ไขปัญหาสิ่งแวดล้อมที่เกิดขึ้นจากการพัฒนาประเทศตามกระแสหลัก เนื่องจากเพศหญิงมีความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อม ในแง่ของการจัดการและการใช้ประโยชน์ในชีวิตประจำวันของครอบครัวมากกว่าเพศชาย จึงทำให้เกิดการรับรู้ปัญหาทั้งทางตรงและทางอ้อม และยังจะได้รับผลกระทบจากปัญหาเหล่านั้นในชีวิตประจำวัน เห็นได้จากงานศึกษาของ Shiva (1988) ที่เสนอภาพบทบาทของเพศหญิงที่มีต่อการอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้และพื้นที่ต้นน้ำบริเวณป่าเชิงเขาหิมาลัยในประเทศอินเดีย ซึ่งรวมตัวกันเคลื่อนไหวในรูปขบวนการชิปโก้ (Chipko movement) ที่แสดงการต่อต้านโดยการเข้าโอบกอดต้นไม้ เพื่อขัดขวางการตัดโค่นต้นไม้ในป่า

เช่นเดียวกับงานศึกษาของ Scott (1985) ที่มีส่วนแสดงให้เห็นศักยภาพของชาวนาเพศหญิงในการต่อสู้ปกป้องผลประโยชน์จากการว่าจ้างแรงงานของชาวนารวย ซึ่งกำลังจะสูญเสียไปเนื่องจากการเลือกใช้เครื่องทุ่นแรง การกดค่าจ้างแรงงานและการใช้แรงงานต่างถิ่น โดยการต่อสู้พบทั้งในรูปการต่อรองและการไม่ตัดราคาค่าจ้างระหว่างกันเอง ที่สามารถทำให้เกิดการจ้างงานจากชาวนารวยได้เช่นเดิม ซึ่งแสดงให้เห็นว่าเพศหญิงมีศักยภาพที่สามารถกระตุ้นให้เกิดบทบาทที่เป็นเงื่อนไขต่อการเคลื่อนไหวได้ประการหนึ่ง

เห็นได้ว่าในงานกลุ่มแรกที่ได้ทำการศึกษา ล้วนแต่พยายามอธิบายปัจจัยในระดับชุมชนที่มีผลต่อการรวมกลุ่ม ไม่ว่าจะเป็นสภาพโครงสร้างความสัมพันธ์ในชุมชน ได้แก่ เชื้อชาติ บทบาทในเรื่องเพศ ความพร้อมและความมีเอกภาพ รวมทั้งการมีอุดมการณ์ในชุมชน ศาสนา วัฒนธรรมและบรรทัดฐานในชุมชน สำหรับเงื่อนไขในระดับชุมชนและระดับปัจเจก (รุ่งรัตน์ ชมาฤกษ์, 2539) ได้เสนอว่าปัจจัยที่ก่อให้เกิดการตัดสินใจเข้าร่วมมีระดับกลุ่มทางสังคมของแต่ละบุคคลเกิดขึ้นเนื่องจาก

1. ปัจจัยทางเศรษฐกิจ โดยเชื่อว่ามนุษย์รวมกลุ่มกัน เนื่องมาจากเหตุผลทางเศรษฐกิจ เพื่อให้เกิดความต้องการทางเศรษฐกิจซึ่งกันและกัน

2. ปัจจัยทางสังคม เพื่อให้ได้มีส่วนร่วมในสังคมและมีบทบาทต่อการรวมกลุ่ม ที่อาจเป็นหลักในการดำรงอยู่ของสังคมชุมชน

3. ปัจจัยทางจิตวิทยา การเข้าร่วมกลุ่มอาจทำให้เกิดความรู้สึกที่มั่นคงและปลอดภัย โดยเชื่อว่าอำนาจของการรวมกลุ่มที่มีคนมากกว่าหนึ่งคน จะสามารถปกป้องจากความรู้สึกโดดเดี่ยว และยังสามารถใช้กลุ่มเป็นที่พึ่งพิงทางใจจากการปรับทุกข์กับเพื่อนสมาชิก

โดยในประเด็นของการรักษาผลประโยชน์ในด้านเศรษฐกิจ มีการยกตัวอย่างของการรวมกลุ่มในรูปของสหกรณ์ที่เห็นได้ค่อนข้างชัดเจน เมื่อนำมาเปรียบเทียบกับการรวมกลุ่มเพื่อต่อต้านอำนาจรัฐ ซึ่งอธิบายได้ว่าเนื่องจากนโยบายของรัฐดังกล่าว เบียดบังการใช้ประโยชน์ในทรัพยากรของชุมชน ที่มีส่วนเป็นฐานการผลิตซึ่งก่อให้เกิดรายได้ ดังนั้นเมื่อเกิดผลกระทบต่อรายได้ที่เคยได้รับ ชุมชนจึงเกิดปฏิกริยาการรวมกลุ่มขึ้นเพื่อเรียกร้องสิทธิการใช้ประโยชน์เหล่านั้นกลับมาหรืออีกนัยหนึ่ง คือ เพื่อเป็นการเรียกร้องผลประโยชน์ชดเชยส่วนที่เสียไป แต่อย่างไรก็ตามงานทั้งหมดในเบื้องต้นก็ยังไม่มีการกล่าวถึง ความสำคัญของการจัดกลุ่มในรูปขององค์กรจัดตั้ง ที่ต้องคำนึงถึงสภาวะการเป็นผู้นำและศักยภาพของการเป็นองค์กร ซึ่งจะพบได้จากงานศึกษาของ กนกศักดิ์ แก้วเทพ (2526) ที่ได้วิเคราะห์บทบาททางการเมืองของชาวนา โดยให้ความสำคัญต่อบทบาทของผู้นำและองค์กรภายนอกที่มีต่อการรวมกลุ่ม ผ่านการอ้างอิงงานของ Hobsbaum (1973) ที่สรุปลักษณะของชาวนาว่าเป็นชนชั้นที่ขาดศักยภาพในการกระทำการใด ๆ โดยลำพังที่ปราศจากการรวมหมู่ จึงทำให้เชื่อว่าผู้นำและองค์กรจัดตั้งภายนอก มีส่วนช่วยพัฒนาจิตสำนึกต่อสู้ให้แก่ชาวนา และโยงใยชุมชนที่ตกอยู่ในสภาพปัญหาเดียวกันให้เกิดเป็นพันธมิตรทางชนชั้น ที่ทำให้การเคลื่อนไหวมีศักยภาพการต่อรองเพิ่มมากขึ้น โดยบทบาทที่สัมพันธ์กับอุดมการณ์ในการเคลื่อนไหว จะสอดคล้องกับแนวคิดหลักอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องกับการรวมกลุ่ม ยกเว้นแนวคิดทางวัฒนธรรมชุมชนที่พบว่ามีความขัดแย้งกันเป็นอย่างมาก เนื่องจากมีประเด็นของความสามารถการพึ่งพาตนเองของชุมชน ที่นำไปสู่การรวมกลุ่มได้ด้วยตนเองเมื่อถูกกดดัน ซึ่งในที่นี้บทบาทขององค์กรเอกชนที่เข้ามามีส่วนในการรวมกลุ่มแสดงให้เห็นว่าแท้ที่จริงแล้ว ชุมชนไม่ได้มีความเข้มแข็งเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน (homogeneity) ตามแนวคิดเศรษฐกิจศีลธรรม ที่อาจอธิบายได้ว่าเกิดจากการแตกสลายของความเป็นหมู่บ้านและการสูญเสียวัฒนธรรมหลัก ที่เชื่อมโยงจิตวิญญาณของคนในชุมชนนั้นไว้

งานศึกษาของ Uphoff (1993) อธิบายการรวมกลุ่มของชุมชนชาวบ้าน ที่เกิดจากความกดดันในเรื่องทรัพยากรจากนโยบายของรัฐ ในรูปแบบการรวมตัวเป็นองค์กรระดับรากหญ้า (grassroots organization) ว่าก่อตั้งมาจากชุมชน ในลักษณะองค์กรระดับท้องถิ่น โดยอาศัยพฤติกรรมกรรมการรวมกลุ่มกันตามธรรมชาติของชาวบ้าน ที่มีความสัมพันธ์ในรูปแบบซึ่งหน้า (face-to-face) และมีจุดสนใจหรือผลประโยชน์ในเรื่องเดียวกันเป็นตัวแบบ ซึ่ง Uphoff อธิบายพฤติกรรมความร่วมมือกันของชุมชน (collective action) ว่าประกอบด้วย การเข้าเป็นสมาชิกกลุ่ม ความสมัครใจของสมาชิก การพึ่งพาตนเองของกลุ่มสมาชิกและการมีส่วนร่วมของสมาชิกกลุ่ม โดยสมาชิกจะเข้าร่วมกันทำกิจกรรมตามความสมัครใจและมีส่วนร่วมตัดสินใจ บริหารจัดการความเป็นไปของกลุ่ม เน้นการพึ่งพาตนเองให้เกิดระบบภายในชุมชนและอาศัยปัจจัยภายนอกให้น้อยที่สุด ซึ่งกรณีความร่วมมือกันระดับชุมชนนี้ การแก้ไขปัญหาความขัดแย้งในกลุ่มจะมีลักษณะประนีประนอม มากกว่ากรณีความร่วมมือในภาครัฐและในระบบตลาด อย่างไรก็ตาม ลักษณะการร่วมมือของ Uphoff ก็ยังไม่มีอธิบายว่า การรวมกลุ่มเป็นการเรียกร้องที่มีพื้นฐานบนผลประโยชน์ทางด้านเศรษฐกิจหรือไม่อย่างไร ทั้ง ๆ ที่ชุมชนในปัจจุบันมีการติดต่อสัมพันธ์กับสังคมภายนอกและอยู่ภายใต้ระบบทุนนิยมแล้วทั้งสิ้น

Branch et al. (1984, อ้างใน Ross, 1997) ศึกษาเงื่อนไขการรวมกลุ่มของชุมชนที่ทำให้เกิดความแตกต่างในลักษณะและรูปแบบของการรวมกลุ่ม ซึ่งถึงแม้ว่าจะอยู่ภายใต้สถานการณ์ที่คล้ายคลึงกันก็ตามว่า มีสาเหตุเนื่องจาก

1. ลักษณะของชุมชน ได้แก่ ประวัติความเป็นมาของชุมชน ลักษณะทางวัฒนธรรม ลักษณะโครงสร้างประชากร ลักษณะโครงสร้างทางอำนาจการปกครองภายในชุมชน ลักษณะของผู้นำชุมชน และทัศนคติของชุมชนต่อการรับรู้ความกดดันดังกล่าว

2. ลักษณะองค์กรทางสังคมในชุมชน ที่มีความหลากหลายขึ้นกับการมีเครือข่ายความสัมพันธ์กับภายนอก การกระจายอำนาจการจัดการหรือการมีส่วนร่วมของสมาชิก และการมีความสัมพันธ์ระดับบุคคลในกลุ่ม

3. ระดับผลกระทบที่เกิดขึ้นในชุมชน โดยการรวมกลุ่มเพื่อต่อต้านวัดได้จากพฤติกรรมของชุมชน การเข้าถึงทรัพยากรของชุมชน และการได้รับข้อมูลข่าวสารเกี่ยวกับผลกระทบที่แท้จริงที่เกิดขึ้นทั้งในระดับกลุ่มและระดับบุคคล

จากการศึกษาของ Branch et al. (1984) เห็นได้ว่าการขยายประเด็นของปัจจัยออกจากเรื่องภายในชุมชน ที่เน้นเรื่องของวัฒนธรรมชุมชนที่มีส่วนก่อให้เกิดพฤติกรรมความร่วมมือกัน

ไปสู่ลักษณะโครงสร้างการปกครองในชุมชน การรับรู้และทัศนคติต่อผลกระทบที่เกิดขึ้น นอกจากนั้นแล้วยังให้ความสำคัญแก่ปัจจัยภายนอกที่เข้ามามีส่วนเกี่ยวข้องกับการรวมกลุ่ม

สำหรับปัจจัยภายนอกที่มีอิทธิพลต่อการรวมตัวกันของชุมชนนั้น ได้แก่ บทบาทขององค์กรพัฒนาเอกชน (NGOs) ที่มีจุดยืนบนความต้องการปกป้องทรัพยากรธรรมชาติ ที่ตกอยู่ในภาวะที่ถูกแย่งชิงการใช้ประโยชน์จากคนในเมือง ออกมาในรูปของขบวนการปกป้องหมู่บ้านที่ได้รับผลกระทบ โดยการสร้างเครือข่ายระหว่างชุมชน ช่วยคิดอุดมการณ์เพื่อนำมาใช้เป็นแรงขับเคลื่อนของกลุ่มต่อต้านและให้ข้อมูลต่าง ๆ เพื่อให้ชุมชนได้ทราบข้อเท็จจริงที่นำไปสู่ความตระหนักในการรวมกลุ่ม นอกจากนั้นแล้วยังใช้ความรู้ทางด้านการสื่อสารเข้ามาช่วยกระจายข่าวและประสานงานในเครือข่าย เพื่อให้เกิดการรับรู้ในกิจกรรมดังกล่าวไปสู่สาธารณชน ซึ่งลักษณะโดยทั่ว ๆ ไปขององค์กรพัฒนาเอกชน มักอยู่ในรูปของการต่อต้านมาตรการของรัฐ (anti-state) (ผาสุก พงษ์ไพจิตร, 2539) เห็นได้จากตัวอย่างการศึกษาของ ศิริศักดิ์ มีเมย์ (2537) ซึ่งศึกษาบทบาทขององค์กรพัฒนาเอกชนต่อการมีส่วนร่วมของประชาชนในกิจกรรมการอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้ ในพื้นที่อำเภอจอมทอง จังหวัดเชียงใหม่ โดยพบประเด็นที่เกี่ยวข้องต่อการรวมกลุ่มของชุมชน ในส่วนที่เป็นผู้กระตุ้นให้เกิดการรวมกลุ่ม จากการเผยแพร่ข่าวสารข้อมูลความรู้ในการอนุรักษ์และการจัดการทรัพยากร รวมทั้งให้ความช่วยเหลือในกิจกรรมการอนุรักษ์ที่ชุมชนจัดขึ้น สนับสนุนได้ด้วยงานศึกษาของ กอบกาญจน์ พงษ์ชนะชัย (2538) ในประเด็นของเครือข่ายทางสังคม ที่มีผลต่อการรวมกลุ่มจัดการป่าชุมชนของหมู่บ้าน เนื่องจากมีลักษณะเป็นตัวถ่ายทอดอุดมการณ์และความคิด ทั้งอย่างไม่เป็นทางการจากความเชื่อ คำบอกเล่าและประเพณีของหมู่บ้านและอย่างเป็นทางการที่เกิดจากการติดต่อสัมพันธ์กับชุมชนภายนอก ดังนั้นกรณีการรวมกลุ่มที่องค์กรพัฒนาเอกชนเข้าไปเกี่ยวข้อง จะช่วยให้การรวมตัวมีลักษณะชัดเจนยิ่งขึ้นกว่าเดิม เนื่องจากองค์กรพัฒนาเอกชนจะทำหน้าที่เป็นตัวกลางระหว่างชาวบ้านและการเรียนรู้ รวมทั้งกับโลกภายนอก

เช่นเดียวกับข้อสรุปของ ฉัตรทิพย์ นาถสุภา (2527) เกี่ยวกับบทบาทของการสร้างเครือข่ายการสื่อสารที่มีผลต่อการรวมกลุ่ม โดยการติดต่อจะทำให้เกิดการรับรู้ข่าวสารระหว่างชุมชน ที่นำไปสู่การร่วมมือระหว่างชุมชนที่มีลักษณะปัญหาที่คล้ายกัน นอกจากนั้นยังมีส่วนสร้างผู้นำชุมชน เห็นได้จากการเลือกผู้นำผ่านการเดินทางเสาะแสวงหาวิชาอาคมของชายหนุ่มในอดีตหรือการหาความรู้โดยการบวชธุดงค์ ซึ่งแสดงได้ว่าชาวบ้านถือการติดต่อสื่อสารกับโลกภายนอกเป็นการได้มาซึ่งความรู้

ซึ่งในเรื่องของอิทธิพลขององค์กรพัฒนาเอกชนหรือเครือข่ายการเรียนรู้ที่มีผลต่อการรวมกลุ่ม อธิบายได้จากการศึกษาปัจจัยการรวมกลุ่มของ รุ่งรัตน์ ชมาฤกษ์ (2539) ว่าเกิดขึ้นภายใต้การมีกิจกรรมที่ส่งเสริมให้เกิดความร่วมมือในการตัดสินใจและการมีปฏิสัมพันธ์ในรูปแบบการติดต่อสื่อสาร การชักจูง การโน้มน้าวให้เห็นความสำคัญ รวมทั้งการเกิดความรู้สึกร่วมทางอารมณ์ เช่น ความรู้สึกนึกคิด ความเชื่อ ความหวังของสมาชิก

ดังนั้นในการทบทวนงานศึกษาในประเด็นการรวมกลุ่มในระดับรากหญ้า ผู้ศึกษาพบว่าเงื่อนไขการรวมกลุ่มในชุมชน จะมีความแตกต่างกันตามประเด็นสาเหตุที่กระตุ้นให้เกิดการรวมกลุ่มว่าจำเป็นต้องมีบริบทอย่างไรเป็นเงื่อนไขรองรับ ซึ่งการศึกษาอาจทำการแบ่งเงื่อนไขดังกล่าวออกอย่างคร่าว ๆ คือ เงื่อนไขภายนอกชุมชนและเงื่อนไขภายในชุมชน โดยสามารถแยกย่อยลงได้ทั้งในระดับชุมชน ซึ่งเป็นบริบทของสังคมในชุมชนและในระดับบุคคล ที่ถือว่าเป็นจุดมุ่งหมายจากเหตุผลส่วนตัวของแต่ละคน

ซึ่งความแตกต่างของเงื่อนไขการรวมกลุ่มจะมีผลต่อรูปแบบและลักษณะการเคลื่อนไหวต่อต้านที่อาจจะชัดเจนหรือไม่ก็ได้ โดย Scott (1985) ได้ศึกษาการเคลื่อนไหวต่อต้านของชาวนาจนที่มีต่อชาวนารวยใน หมู่บ้านเซดาก้า ประเทศมาเลเซีย หลังการปฏิวัติเขียว (green revolution) เพื่อปกป้องตนเองจากการเสียเปรียบ (self-preservation) และเพื่อให้ได้มาซึ่งการมีที่ดินทำกินจากการแบ่งให้เช่า การมีงานและรายได้ที่เกิดจากการจ้างงานภาคการเกษตรของชาวนารวย Scott พบว่าชาวนาจะเลือกใช้วิธีการต่อต้านเชิงสัญลักษณ์ (symbolic resistance) ที่ปราศจากการวางแผนและการประสานงาน เช่น การนิทหนาท่ำไร้ยางอาย การโจษจันสร้างข่าวลือ การตั้งสมญานามในทางลบ การเพิกเฉยไม่ให้ความร่วมมือในการทำกิจกรรม การแสร้งทำดีเฉพาะต่อหน้า การใช้น้ำเสียงแข็งกระด้างเวลาสนทนา การพูดจาแตกตั้นเยาะเย้ยถากถาง รวมทั้งการลักเล็กขโมยน้อยหรือการทำลายทรัพย์สินให้เสียหาย ซึ่งเป็นวิธีต่อสู้ลับหลังเพื่อป้องกันไม่ให้อีกฝ่ายรู้ตัวผู้กระทำ (material resistance) ทั้งนี้เนื่องจากความจำเป็นในการพึ่งพาอาศัย ซึ่งกันและกันและการอยู่ร่วมกันในหมู่บ้าน ที่ส่งผลให้ชาวนาเกิดพฤติกรรม หลีกเลี่ยงการต่อสู้อย่างซึ่งหน้า นอกจากนี้ Scott ยังกล่าวว่าแท้ที่จริงวิธีการดังกล่าวเป็นเหตุการณ์ปกติที่สามารถพบเห็นเป็นประจำในชุมชนอื่น ๆ ซึ่งกลุ่มชนชั้นที่ปราศจากอำนาจมักเลือกนำมาใช้เป็นเครื่องมือต่อสู้กับชนชั้นอื่น (everyday forms of resistance) และยังชี้ให้เห็นว่าชาวนามีเป้าหมายของการต่อต้านเพียงเพื่อความอยู่รอดของตนเองในช่วงระยะเวลาหนึ่ง ซึ่งเป็นผลประโยชน์ที่เป็นรูปธรรมมากกว่าการมุ่งหวังเปลี่ยนแปลงสภาพสังคมที่เป็นอยู่เดิม เช่นเดียวกับการเคลื่อนไหวทางสังคมอื่น ๆ

ดังนั้นจากการศึกษาของ Scott จึงแสดงให้เห็นว่าการเคลื่อนไหวของชุมชนอาจเกิดขึ้นได้ในระดับย่อย ๆ ภายในหมู่บ้านที่ปราศจากการรวมกลุ่มของชาวบ้านทั้งหมด ทั้งนี้เนื่องจากความคลุมเครือของระดับความแตกต่างทางชนชั้น ความต้องการรักษาความสัมพันธ์ไว้เพื่อการพึ่งพากัน การมีพฤติกรรมหลีกเลี่ยงการเผชิญหน้าและการมีทางเลือกอื่นที่สามารถให้ประโยชน์ได้เช่นเดียวกันกับการรวมกลุ่ม ส่วนการต่อต้านที่เกิดจากการรวมกลุ่มมักพบได้ในระดับกว้างซึ่งมักมีประเด็นความขัดแย้งเนื่องจากปัจจัยภายนอก โดยชาวบ้านจะร่วมมือกันเป็นเครือข่ายและเกิดเป็นการเคลื่อนไหวทางสังคม อันเป็นวิธีการหนึ่งเพื่อร่วมแสดงบทบาทใด ๆ ที่เป็นรูปธรรมของชุมชนระดับล่าง

Peet and Watts (1993) อธิบายการเกิดขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมว่า มีสาเหตุมาจากความล้มเหลวในการพัฒนาและบริหารประเทศของรัฐและกลไกตลาด ที่นำไปสู่ปัญหาสังคมในชาติ ซึ่งรัฐไม่สามารถเข้าไปแก้ปัญหาต่าง ๆ เหล่านั้นได้ จึงเกิดสภาพสูญญากาศขึ้นระหว่างบทบาทการพัฒนาของรัฐและระบบตลาด จนมีช่องว่างให้ชุมชนแทรกตัวขึ้นมาบทบาทในรูปของการเคลื่อนไหวทางสังคมภายใต้องค์กรประชาชน (civil organization) ซึ่ง ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร (2538) ได้ให้รายละเอียดว่า องค์กรดังกล่าวเกิดจากการรวมตัวกันของประชาชนในหลายสาขาอาชีพ โดยมีจุดประสงค์เพื่อเป็นทางเลือกใหม่ ในการสร้างอำนาจเพื่อร่วมแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น

โดยในยุคเริ่มต้นของการเคลื่อนไหวทางสังคม จะมีจุดยืนเพื่อการต่อต้านระบบสังคมที่เสื่อมโทรมจากการพัฒนาที่ก่อให้เกิดความแตกต่างกันระหว่างชนชั้น ฐานะ และความแตกต่างระหว่างเมืองและชนบท ซึ่งสามารถพบการรวมตัวกันของชาวบ้าน ที่เป็นการต่อต้านโดยนัยที่เห็นได้ไม่ชัดเจน แต่ในปัจจุบันการเคลื่อนไหวได้เปลี่ยนแปลงประเด็นความสนใจ มาสู่ความขัดแย้งในการเข้าถึงทรัพยากร ความเสื่อมโทรมของทรัพยากรธรรมชาติและการขาดความมั่นคงในวิถีการดำเนินชีวิต โดยการรวมกลุ่มจะมีฐานอยู่ในชุมชนชนบท ซึ่งมีวิถีการดำรงชีวิตพึ่งพิงอยู่กับธรรมชาติ เนื่องจากมักตกเป็นผู้ด้อยโอกาสในการเข้าถึงทรัพยากรระหว่างรัฐ ระบบตลาด และชุมชนเสมอ จึงส่งผลให้ชุมชนต้องเผชิญกับผลกระทบ ทั้งในแง่ของความเสื่อมโทรมของทรัพยากรและในแง่ของสิทธิในทรัพยากร และเมื่อใดที่ผลกระทบดังกล่าวอยู่ในวงกว้างและมีระดับสูงพอ การรวมกลุ่มเคลื่อนไหวก็必将มีความเด่นชัดขึ้น เห็นได้จากการเคลื่อนไหวของชุมชนอีสาน ที่ได้รับผลกระทบจากการส่งเสริมให้ภาคเอกชนเข้ามาปลูกพืชเศรษฐกิจในพื้นที่ป่าที่ชาวบ้านเคยอยู่อาศัย หรือการต่อต้านโครงการสร้างเขื่อนขนาดใหญ่ รวมทั้งการต่อต้านนโยบายการประกาศเขตอุทยานแห่งชาติ ตัวอย่างการเคลื่อนไหวเหล่านี้ล้วนเป็นการรวมกลุ่มของชุมชน

เพื่อต่อต้านโครงการของรัฐ (resistance) ที่เกิดจากการสะสมของปัญหาจนมีสภาพที่ส่อให้เห็นว่าจะเกิดผลกระทบต่อชุมชนอย่างรุนแรง ประกอบกับโอกาสทางการเมืองที่เปิดกว้างขึ้น คนในระดับล่างจึงเข้ามามีส่วนร่วมทางการเมืองในรูปของการเคลื่อนไหวเรียกร้อง

โดยการเคลื่อนไหวของชุมชนในประเด็นสิ่งแวดล้อมจะมีความแตกต่างออกไปจากการเคลื่อนไหวทางสิ่งแวดล้อมขององค์กรทางสิ่งแวดล้อมที่เกิดขึ้นในตัวเมือง เนื่องจากมีประเด็นปัญหาเกี่ยวข้องกับความมั่นคงเรื่องปากท้อง และการดำรงชีวิตที่ผูกพันกับทรัพยากรธรรมชาติ ดังนั้นสิ่งแวดล้อมในส่วนนี้จึงถูกโยงเข้ากับปัญหาการแย่งชิงผลประโยชน์จากทรัพยากร การเคลื่อนไหวที่เกิดขึ้นจึงมีจุดมุ่งหมายเพื่อเรียกร้องความเสมอภาคในการเข้าถึงทรัพยากร โดยองค์กรชุมชนที่เกี่ยวข้อง แต่สิ่งแวดล้อมในส่วนของนักสิ่งแวดล้อมนิยมในเมือง มักมีประเด็นที่เกี่ยวข้องกับการอนุรักษ์ให้เกิดความยั่งยืนของทรัพยากรธรรมชาตินั้นๆ (สรณรัชฎ์ กาญจนะวณิชย์, 2538)

ในการวิเคราะห์ของ สุทธิ ประศาสน์เศรษฐ (2540) เกี่ยวกับการเคลื่อนไหวในรูปแบบสมัชชาคนจน พบว่ามีสาเหตุเนื่องมาจากปัจจัยกดดันทางการพัฒนาของรัฐ การถูกกีดรอนสิทธิ การดำรงชีวิตและความไม่เสมอภาคจากการพัฒนาของรัฐในการเข้าถึงทรัพยากรธรรมชาติ ซึ่งผนวกเข้ากับโอกาสทางการเมือง ที่พัฒนาไปสู่การยอมรับให้ชุมชนในระดับรากหญ้าได้เข้ามามีส่วนร่วมบริหารบ้านเมืองมากกว่าเดิม โดยการตัดสินใจเข้าร่วมมือของชาวบ้านได้ถูกอธิบายว่าเกิดขึ้นเนื่องจากปัจจัยของผลประโยชน์ที่พึงจะได้เข้าร่วมกลุ่ม จิตสำนึกของการเรียกร้องความเป็นธรรม ซึ่งอยู่บนพื้นฐานและภูมิหลังของลักษณะครอบครัว และความรุนแรงของสภาพความขัดแย้งที่เข้มข้น

งานศึกษาของ ฉลาดชาย รมิตานนท์, อานันท์ กาญจนพันธุ์และสันฐิตา กาญจนพันธุ์ (2536) เรื่องการปรับตัวของชาวบ้านเพื่อแก้ปัญหาความขัดแย้งระหว่างชุมชนและรัฐ ในเรื่องของการใช้ทรัพยากรป่าไม้ ว่ามีรูปแบบเป็นการรวมตัวเคลื่อนไหวคัดค้านต่อต้าน โดยอาจอยู่ในระดับการประสานงานกับรัฐ การต่อรอง หรือการเคลื่อนไหวอย่างรุนแรง รวมทั้งการสร้างเครือข่ายหรือองค์กรชาวบ้าน เพื่อรองรับกฎกติกาที่ชาวบ้านสร้างขึ้นมาควบคุมการใช้ทรัพยากร ซึ่งช่วยให้เกิดการเพิ่มอำนาจต่อรองกับรัฐและเพิ่มความเข้มแข็งของกลุ่ม ให้เกิดการยอมรับจากรัฐและบุคคลภายนอก ซึ่งไม่ว่าลักษณะใดก็ตามจะเห็นได้ว่าชาวบ้านมีการรวมกลุ่มเป็นพื้นฐานการแสดงออกเพื่อเรียกร้องสิทธิความชอบธรรมจากการใช้ประโยชน์ในทรัพยากร ตัวอย่างของรูปแบบของการเคลื่อนไหวของชุมชน ได้แก่

งานศึกษาของ Wittayapak (1996) ซึ่งแสดงให้เห็นถึงการเคลื่อนไหวของชุมชนที่มีลักษณะผสมผสานในวิธีการประนีประนอม เช่น การปักป้ายแสดงสิทธิการเป็นเจ้าของพื้นที่ รวมทั้งการสร้างแผนที่โดยชาวบ้าน (counter mapping) ที่แสดงการใช้ที่ดินและทรัพยากรบนพื้นที่ป่านั้น ๆ ตามสิทธิโดยพฤตินัยมาตอบโต้แผนที่อุทยานที่รัฐกำหนดขึ้นและวิธีการที่รุนแรงเข้มข้นขึ้นโดยการเดินขบวนประท้วง ภายใต้เครือข่ายเกษตรกรภาคเหนือ (คกน.) ในช่วงเดือน พฤษภาคม 2538 ที่ผ่านมา

เช่นเดียวกันกับการเคลื่อนไหวของชุมชนในประเทศแทนซาเนีย จากการศึกษาของ Neumann (1992) ที่ชุมชนใช้วิธีการสร้างโรงเรียนหรือการปลูกไม้ยืนต้นบนเขตพื้นที่อุทยานฯ เพื่อแสดงสิทธิการใช้ประโยชน์เหนือที่ดินนั้น ๆ ซึ่งเป็นลักษณะของการต่อสู้ทางการเมือง (political struggle) ที่เริ่มจากการใช้นโยบายการอนุรักษ์เป็นเครื่องมือจัดโครงสร้างสิทธิการเข้าถึงทรัพยากร (resource tenure) ของรัฐ ซึ่งทำให้ต้องกันชุมชนพื้นเมืองที่เคยได้รับสิทธิทางพฤตินัยออกจากพื้นที่ดังกล่าว ดังนั้นเมื่อพิจารณาลักษณะการเคลื่อนไหวของชุมชน จะเห็นได้ว่าชุมชนได้เลือกใช้วิธีการเคลื่อนไหว ที่สามารถแสดงสิทธิครอบครองพื้นที่เป็นการโต้ตอบ

Peluso (1993) ได้แสดงรูปแบบการต่อต้านของชนพื้นเมืองในประเทศเคนยา กรณีการประกาศเขตอุทยานแห่งชาติและการถูกกีดกันการทำกิน เพื่อนำพื้นที่ป่ามาพัฒนาให้เป็นแหล่งนันทนาการสำหรับกลุ่มอนุรักษ์นิยม ซึ่งชุมชนจะต่อต้านโดยยอมทำผิดกฎหมาย เพื่อได้นำสัตว์เข้าไปเลี้ยงในเขตป่าอุทยานฯ ที่มีแหล่งน้ำ จนเป็นชนวนของการต่อสู้ที่รุนแรง รวมทั้งลักลอบฆ่าสัตว์สงวนในเขตอุทยานฯ เพื่อนำชิ้นส่วนไปจำหน่าย เช่น นอแรดและงาช้าง ทดแทนรายได้ที่เคยได้รับ ส่วนรัฐก็มักได้รับการสนับสนุนและช่วยเหลือด้านเงินทุนจากองค์กรสิ่งแวดล้อมระดับโลก เพื่อนำมาใช้แก้ไขปัญหาความขัดแย้งเหล่านั้น โดยเลือกใช้กองกำลังทหาร (militaristic management techniques) เข้าปราบปรามการต่อต้านดังกล่าว เช่นเดียวกับ กรณีความขัดแย้งที่เกิดขึ้นจากการดำเนินมาตรการปลูกป่าสลับบนพื้นที่ทำกินของชนพื้นเมือง เพื่อเพิ่มพื้นที่ป่าอนุรักษ์ในประเทศอินโดนีเซีย

จากการทบทวนงานศึกษาที่เกี่ยวข้องกับเงื่อนไขในการรวมกลุ่มระดับรากหญ้า พบว่าการรวมกลุ่มของชุมชนรากหญ้าจะเกิดขึ้นได้ ภายใต้เงื่อนไขในระดับบุคคลที่เหมาะสม ซึ่งประกอบไปด้วยผลตอบแทนทางเศรษฐกิจ ผลประโยชน์ในแง่จิตวิทยาและในทางสังคม ที่ชาวบ้านต้องการจะได้รับหลังจากการตัดสินใจเข้าร่วมมือ ซึ่งอย่างไรก็ตามเงื่อนไขดังกล่าวย่อมมีความแตกต่างกันไปในแต่ละชุมชน ตามโครงสร้างของสังคมและบรรทัดฐานที่ชาวบ้าน

กำหนดไว้เป็นหลักในการอยู่ร่วมกัน ที่อาจถือได้ว่าความแตกต่างดังกล่าวนั้น เป็นเงื่อนไขในระดับชุมชน ซึ่งสามารถกำหนดรูปแบบความชัดเจนของการรวมกลุ่มที่เกิดขึ้นได้ นอกจากนั้น การรวมกลุ่มของชุมชนรากหญ้า ยังจำเป็นต้องอาศัยแรงผลักดันจากปัจจัยภายนอกชุมชน อันได้แก่ การสนับสนุนจากองค์กรจัดตั้งภายนอก ความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นกับรัฐและระบบเศรษฐกิจภายนอก เป็นต้น ซึ่งถ้าเงื่อนไขต่าง ๆ เหล่านี้เกิดอย่างสอดคล้องและเหมาะสมต่อกัน ชาวบ้านในระดับรากหญ้าก็จะสามารถรวมกลุ่มเพื่อเคลื่อนไหวได้ เมื่อได้รับผลกระทบจากการจัดการทรัพยากรของรัฐ อันเป็นการแสดงศักยภาพในการต่อสู้ของชนชั้นของตน

ดังนั้นจากการทบทวนวรรณกรรม แนวคิดและทฤษฎีในข้างต้น จึงสามารถสรุปเป็นพื้นฐานความคิดเพื่อเป็นแนวทางการศึกษาได้ คือ

1. ยึดแนวคิดนิเวศวิทยาการเมือง เป็นหลักอธิบายสาเหตุของปัญหาความขัดแย้งในการจัดการทรัพยากรในชุมชน ที่เชื่อว่าเกิดจากแรงบีบคั้นเนื่องจากนโยบายสิ่งแวดล้อมของรัฐ

2. ใช้แนวคิดเศรษฐกิจศีลธรรม เป็นหลักอธิบายการรวมกลุ่มเคลื่อนไหวของชุมชน หลังการประกาศเขตอุทยานแห่งชาติ ว่าอยู่ภายใต้เงื่อนไขของการอยู่ร่วมกันของชาวบ้านบนหลักการมีสิทธิยังชีพและการแลกเปลี่ยนแบบต่างตอบแทน

3. การรวมกลุ่มดังกล่าวจะต้องมีปัจจัยเสริมอื่น ๆ เป็นตัวกระตุ้น เนื่องจากเป็นชุมชนเปิดที่มีการติดต่อกับสังคมภายนอก ได้แก่ ระบบเศรษฐกิจแบบตลาด และการผลักดันจากองค์กรพัฒนาเอกชนภายนอก